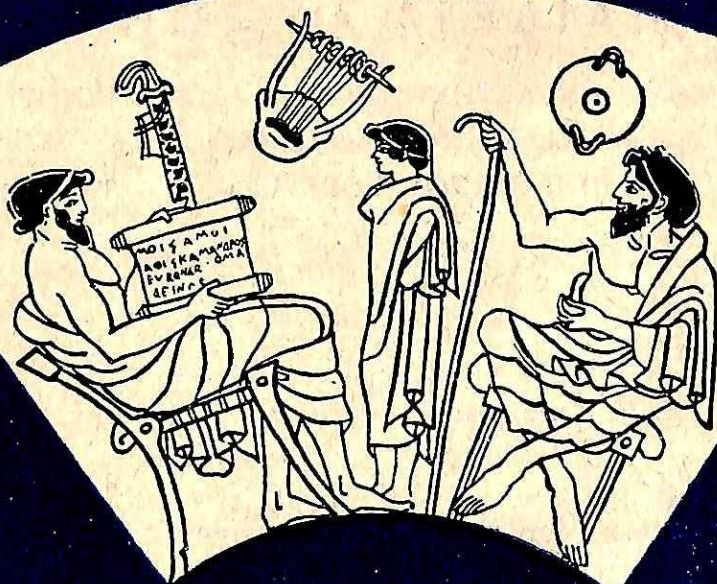

ΠΑΙΔΕΙΑ

ζωή

MΑΡΤΙΟΣ 1956

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

- Μακριά ἀπ' τὸ Σχολεῖο! Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
- Περιεχόμενο καὶ σημασία τῆς Πλατωνικῆς θεωρίας τῆς «ἀναμνήσεως» G.P.HENDERSON
- Ὑπαρξισμὸς καὶ Ἐκπαίδευση (II) WALTER CERF
- Ἡ ἔννοια τῆς Ἱστορίας (II) Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ
- Ἡ νέα ποιητικὴ μετάφραση τῆς «Ἰλιάδας» ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΕΥΑΝΣ
- Ἡ δύναμη καὶ τὰ ὅρια τῆς οἰκογενειακῆς ἀγωγῆς ΦΩΤΕΙΝΗ Θ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ
- Τὸ «Δελτίον Ἀσκήσεως Ἀρετῶν» Ν.Κ. Π.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ Ι. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ, ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΕΛΕΤΗΣ - ΕΡΕΥΝΑΣ - ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Έκδίδεται την 2^η εβδομάδα κάθε μηνός.

Διευθυντής: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ἀρτοτίνης 6. Τηλ. 71-135

Ἀλληλογραφία καὶ ἐμβάσματα:

Ε. Π. Παπανοῦτσον, Ἀρτοτίνης 6 — Ἀθήνας

Ἑτησία συνδρομὴ (ἀρχίζει τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου):

Διὰ τὸ ἔτος 1956 δραχ. 75

Τόμοι προηγουμένων ἐτῶν:

1947	ἄδελτος	δραχ.	75	πανόδελτος	δραχ.	95
1948	»	»	75	»	»	95
1949	»	»	75	»	»	95
1950	»	»	75	»	»	95
1951	»	»	75	»	»	95
1952	»	»	75	»	»	95
1953	»	»	75	»	»	95
1954	»	»	60	»	»	80
1955	»	»	75	»	»	95

Τιμὴ τοῦ παρόντος τεύχους

Μαρτίου 1956 δραχ. 8

Διευθύνσεις σύμφωνα με τὸ ἄρθρον 6 § 1 τοῦ Α.Ν. 1092/1938:

Διευθυντής καὶ ἐκδότης τῆς «Παιδείας»: Ε. Π. Παπανοῦτσος, Κατοικία: Ἀρτοτίνης 6
Προϊστάμενος Τυπογραφείου: Ε. Ροῦμπος, Κατοικία: Βασιλικῶν 52

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαῖο Περιοδικὸ Μελέτης — Ἔρευνας — Διαφωτισμοῦ

ΕΤΟΣ Ε'

ΑΘΗΝΑΙ, ΜΑΡΤΙΟΣ 1956

ΤΕΥΧΟΣ 47

ΜΑΚΡΙΑ ΑΠ' ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ!

Τὸ φαινόμενο ποὺ στηλιτεύει σὲ ἄλλη σελίδα τοῦ τεύχους τούτου με ἐπιστολὴ τοῦ ἑνας ἐκπαιδευτικοῦ — τὸ «Δελτίον» δηλαδὴ «ἐλέγχου ἀρετῶν», ποὺ ἐπέβαλε στὰ σχολεῖα τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας με ἄλλεπάλληλες διαταγές του — εἶναι ἄξιο ὅχι μόνο νὰ προκαλέσει τὰ γέλια ἢ τὰ κλάματα (πέρ' ἀπὸ κάποιον ὄριο ἢ μωρία εἶναι ταυτόχρονα κωμικὸ καὶ τραγικὸ θέμα), ἀλλὰ καὶ νὰ μελετηθεῖ βαθύτερα. Γιατὶ ἀποκαλύπτει μιὰ πτυχή τοῦ σχολικοῦ μας δράματος ποὺ λίγοι τὴ γνωρίζουν καὶ πολλοὶ ὑποτιμοῦν τὴ σημασία της. Ἀς τὴν ἰδοῦμε ἀπὸ κοντὰ.

Σήμερα σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸ δύστηνο τόπο, ὅταν ἓνα ἢ περισσότερα ἄτομα, μονωμένα ἢ συνασπισμένα σὲ σύλλογο «εὐποιίας», ἀποφασίσουν (Θεὸς ξέρει ἀπὸ ποιά προαίρεση καὶ γιὰ ποιοὺς σκοποὺς) ν' «ἀναπλάσσουν» ἠθικὰ τὴν κοινωνία καὶ νὰ «φωτίσουν» τὸ Ἔθνος, ἐπιπίπτουν στὸ Σχολεῖο καὶ ὑποκαθιστοῦν τὸ Δάσκαλο με μιὰν εὐκολία ἐκπληκτικὴ καὶ ἀνεξήγητη. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἀντισταθεῖ. Ὑπουργός, Διευθυντὲς Ὑπουργείου, Ἐκπαιδευτικοὶ Σύμβουλοι, Γενικοὶ Ἐπιθεωρητές, Ἐπιθεωρητές, Γυμνασιάρχες, Διευθυντὲς σχολείων — ὅλες οἱ Ἀρχὲς ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας ἕως τὴ βάση της σπεύδουν νὰ τοὺς ἀνοίξουν τὸ δρόμο με ἐγκυκλίους καὶ παραχωρήσεις, γιὰ νὰ φτάσουν ἄνετα ἕως τὴν ἀνύποπτη νεολαία ποὺ ὑποχρεώνεται ν' ἀκούει καὶ συχνὰ νὰ πληρώνει τὰ ρήματά τους. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο κατακλύζεται τὸ σχολεῖο ἀπὸ ἐντυπα δῆθεν «πατριωτικοῦ» καὶ «ἠθικοθεραπευτικοῦ» περιεχομένου, καθὼς καὶ ἀπὸ κήρυκες καὶ ρήτορες κάθε λογῆς, ποιητές, κατηχητές, ἠθικοδιδασκάλους, ραψωδοὺς, καὶ τοὺς ὁμοίους των, ποὺ ἔρχονται γιὰ ν' ἀναστρώσουν τάχα τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη καὶ νὰ ξαναφέρουν τὴν... ἐκτροχιασμένη νεότητα στὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς.

Ποιὸς μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ στὴν ἐπιδρομὴ τούτων τῶν αὐτόκλητων προφητῶν καὶ νὰ προστατέψει τὸ σχολεῖο ἀπὸ τὶς μωρίες τους; Ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ ἕως τὸ δημοδιδάσκαλο, τὴ διοίκηση τῆς παιδείας τὴν ἀποτελοῦν δύο φάλαγγες: Στὴν πρώτη ἀνήκουν ὅσοι ἀπὸ ἀπαιδευσία καὶ ἀφέλεια πιστεύουν πὼς χρήσιμο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων ἔργο ἐπιτελοῦν ὅσοι ἔρχονται νὰ τὴν ἐνισχύσουν με τὸ πατριωτικὸ καὶ ἠθικοθεραπευτικὸ κήρυμά τους, ἢ νομίζουν ὅτι οἱ ἀπρόσ-

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, 1956-8

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

ΔΩΡΕΑ

ΗΜΕΡΟΜ.

ΑΡΙΘ.

Καὶ Χρημ.

20.8.56

38305

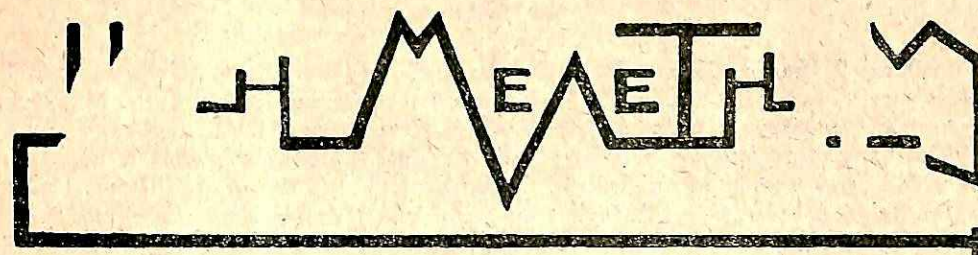
κλητοὶ αὐτοὶ ἐπίκουροι, ἂν δὲν ὠφελοῦν, τουλάχιστο δὲν βλάπτουν, καὶ ἀδιαφοροῦν. Τὴν ἄλλη φάλαγγα τὴν ἀποτελοῦν ἐκεῖνοι ποὺ ἀνέχονται παθητικὰ τὴν κατάστασι καὶ σιωποῦν, γιὰ τὴν ὅσες φορὲς δοκίμασαν ν' ἀντισταθοῦν στὸ ρεῦμα, περιλούστηκαν μὲ βροσιὲς καὶ συκοφαντίες ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους καὶ τοὺς προστάτες τους, ὅτι τάχα εἶναι ἄθεοι καὶ ἀναρχικοὶ καὶ ἀπάτριδες καὶ ἀκόλαστοι, καὶ κινδυνεύουν νὰ χάσουν τὴ θέσιν τους...

Ἔτσι τὸ κακὸ ὅχι μόνον συνεχίζεται, ἀλλὰ καὶ ὀγκώνεται καθ' ἡμέραν. Τὸ σχολεῖο ἔπαψε πιά νὰ εἶναι ἡ περιοχὴ τοῦ δασκάλου, ἔχασε τὴν αὐτοτέλειαν καὶ τὸ κύρος του, κινδυνεύει νὰ γίνῃ ξέφραγο ἀμπέλι, ὅπου κάθε αὐτοχειροτόνητος σωτήρας τοῦ τόπου μπαίνει ἐλεύθερα γιὰ νὰ κάνει τὸ κήρυγμα ἢ καὶ τὰ πειράματά του. Ὁ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἀντὶ νὰ τὸ προστατέψῃ, ἐφοδιάζει (εἴτε ἀπὸ ἀμάθεια εἴτε ἀπὸ κομματικὰς πιέσεις παρακινούμενος) τοὺς ἐπιδρομεῖς μὲ τίτλους καὶ περγαμηνὰς ποὺ τοὺς ἀνοίγουν ὅλες τὶς πόρτες· ἀκόμη καὶ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ καταγγέλλουν τοὺς δυστροποῦντας ὡς ὀλετήρας τῆς Ἑθνευγενείας, τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Οἰκογενείας...

Πότε τέλος πάντων θὰ ὑπάρξῃ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, θὰ ὑπάρξῃ Ἐκπαιδευτικὸ Συμβούλιον, θὰ ὑπάρξουν Γενικοὶ Ἐπιθεωρητὲς καὶ Ἐπιθεωρητὲς ποὺ θὰ ἔχουν φωτισμένο νοῦ καὶ δυνατὸ χαρακτὴρ, τὴν κρίσιν καὶ τὴ θέλησιν νὰ σταθοῦν μπροστὰ στὸ Σχολεῖον, νὰ φράξουν μὲ τὸ σῶμα τους τὴν εἴσοδόν του καὶ νὰ εἰποῦν σὲ ὅσους ἔρχονται νὰ τὴν παραβιάσουν:

— Σὰς εὐχαριστοῦμε γιὰ τὶς καλὰς σας προθέσεις. Ἀλλ' ἀφῆστε μας ἡσυχίαν. Κοιτάξτε τὴ δουλειά σας, νὰ κοιτάξουμε καὶ μεῖς τὴ δική μας. Ὁ Δάσκαλός ξέρει νὰ διδάξῃ τὴν ἀρετὴν, τὸ φόβον τοῦ Θεοῦ, τὴν πατρίδας τὴν ἀγάπην στὰ παιδιὰ ποὺ τοῦ ἔχουμε ἐμπιστευθεῖ. Ἄν ἔχετε τὴν ἔφεσιν ν' ἀναμορφώσετε τὸν κόσμον — νὰ ἡ κοινωνία τῶν ἐνήλικων ποὺ χρειάζεται οδηγούς καὶ προφήτας· πηγαίνετε νὰ τὴ φωτίσετε καὶ νὰ τὴ φρονηματίσετε. Ἀπέναντι στὸ παιδί, τὸ ἄπλεον καὶ ἀδύνατον, ἐπιβάλλεται περισσότερος σεβασμός. Ἐπειδὴ μᾶς ὑποτάσσεται εὐκολά, εἶναι ἀνήκουστη αὐθάδεια νὰ ἐπιχειροῦμε νὰ τὸ κάνουμε πειραματόζωον κάθε φορὰ ποὺ μιὰ κουτοῖδέα κατεβαίνει στὸ κεφάλι μας. Πηγαίνετε νὰ σώσετε τοὺς μεγάλους ποὺ ξέρουν ν' ἀμυνθῶν, ὅταν τοὺς κακοποιεῖτε... Ἐδῶ ὁ χώρος εἶναι ἱερός· μόνον ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ τὸν πατήσῃ καὶ ὁ Δάσκαλος.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΛΑΤΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ «ΑΝΑΜΝΗΣΕΩΣ»*

Θὰ ἐκθέσω ἐδῶ τὴ θεωρίαν τῆς «ἀναμνήσεως», ὅπως ἀναπτύσσεται στὸν «Μένωνα», στὸν «Φαῖδωνα» καὶ στὸν «Φαῖδρον», ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἀποψη :

Ἡ «ἀνάμνησις» καὶ ὅχι ἡ ἀρετὴ ἢ τὸ διδακτὸν τῆς ἀρετῆς εἶναι τὸ κύριον θέμα τοῦ «Μένωνος». Ἡ «ἀνάμνησις» καὶ ὅχι ὁ ἔρως ἢ ἡ ρητορικὴ εἶναι τὸ κύριον θέμα τοῦ «Φαῖδρον». Στὸν «Φαῖδωνα» ἡ θεωρία τῆς «ἀναμνήσεως» πρὸς πολὺ χρησιμοποιοῦται παρὰ ποὺ συζητεῖται. Ἐδῶ τίθεται τὸ ζήτημα πολὺ περιορισμένα, ἀλλὰ παρουσιάζεται μὲ τρόπο ὥστε νὰ κάνει φυσικὴ τὴν τοποθέτησίν του μέσα στὸν «Μένωνα» καὶ στὸν «Φαῖδρον», κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ποὺ παίρνει ἐκεῖ. Ὁ,τιδήποτε κι' ἂν συμβαίνει ἄλλοι, στὸν «Φαῖδωνα» πάντως χρησιμοποιοῦται σὰν κάτι ἑτοιμὸν πιά γιὰ ἐφαρμογὴν, καὶ ὁ Πλάτων δὲν ἐνδιαφέρεται εἰδικὰ νὰ συζητήσῃ νέα γνωρίσματα τῆς — π.χ. τῆ σπουδαιότητος τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης ἀπέναντι στὴ γνώσιν. Βέβαια, δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι τέτοια γνωρίσματα ἀξίζουν νὰ προσεχτοῦν καὶ νὰ συζητηθοῦν. Ἀντίθετα, ἡ ἐξέλιξις τῆς θεωρίας τῆς ἀναμνήσεως διαμέσου τῶν τριῶν διαλόγων κρίνεται ἄξιαν νὰ ἐρευνηθεῖ, ἀκριβῶς γιὰ τὴ συστηματικὴ σπουδαιότητά της μέσα στὸν «Μένωνα» καὶ στὸν «Φαῖδρον»· μὲ ὅλο ποῦ, ὅταν θεωρεῖ κανεὶς τὴν ἀνάμνησιν ὡς τὸ γενικὸν θέμα αὐτῶν τῶν δύο διαλόγων, στὸ σύνολόν τοὺς λαμβανόμενων, εἶναι ὡς νὰ τονίζει μὲ ἔμφασιν τὴν ὁμοιότητα, ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἐκθεσὴ αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, μὲ τρόπο ποὺ δὲν εἶναι δυνατός, ὅταν προσέχομε μόνον τὰ χωρία ποὺ ἔχουν πρὸς φανερά σχέση μὲ τὸ ζήτημα καὶ ποὺ συζητοῦνται συμβατικά. Ἐπομένως πρῶτα θὰ ἐξετάσω τὴν ὁμοιότητα καὶ ἔπειτα θὰ κοιτάξω τὴν ἐξέλιξιν τῆς θεωρίας ἀπὸ ἄλλας ἀπόψεις. Βρίσκω ὅτι ὁ ρόλος, ποὺ ἀποδίνεται στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψιν μέσα στὴν ἀνάμνησιν, παρουσιάζει μιάν ἐξέλιξιν, ἐπομένως ὅτι παράλληλα ἐξελλίσσεται καὶ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐκθέτει ὁ Πλάτων τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ δύο στάδια τῆς ἀναμνήσεως. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι τοῦτο σημαίνει ἐγκατάλειψιν ἀπὸ μέρος τοῦ Πλάτωνος μιᾶς προγενέστερης φάσεως αὐτῆς τῆς θεωρίας. Δὲν ἔχω τὴ γνώμην, ὅπως ἔχει τελευταία ὑποστηριχθεῖ, ὅτι ἡ θεωρία, καθὼς παρουσιάζεται μέσα στὸν «Φαῖδρον», εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ «Φαῖδωνος». Θὰ ἐξετάσω λοιπὸν τὴν ἐνότητα τῆς θεωρίας τοῦ «Φαῖδωνος» μὲ τὴν θεωρίαν, ὅπως παρουσιάζεται ὅπουδήποτε ἄλλοι, καὶ, σὲ συσχετισμὸν πρὸς τὸ ρόλον τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης, τὴν ἐσωτερικὴν ἐνότητα τῆς θεωρίας, ὅπως παρουσιάζεται μέσα στὸν «Φαῖδρον». Ἐπειτ' ἀπ' αὐτό, θὰ διαλέξω γιὰ σχολιασμὸν μερικὰ μᾶλλον παραμελημένα γνωρίσματα τῆς θεωρίας τῆς ἀναμνήσεως, ἔξω ἀπὸ τὴν θέσιν ποὺ ἔχουν ὅλα αὐτὰ σὲ ὁποιαδήποτε «ἐξέλιξιν» τῆς θεωρίας.

* Ἀς προσέξωμε πρῶτα αὐτὸ ποὺ σημείωσα παραπάνω σχετικὰ μὲ τὸν τρόπον

* Μελέτημα τοῦ Καθηγ. τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ St Andrews (Σκωτίας) κ. G. P. Henderson, εἰδικὰ γραμμένο γιὰ τὴν «Παιδείαν καὶ Ζωήν».

πού τίθεται ἡ θεωρία μέσα στὸν «Μένωνα» καὶ στὸν «Φαῖδρο». Στὴν ἀρχὴ τοῦ «Μένωνος» (71a-b) ὁ Σωκράτης ἀντικατασταίνει τὸ ἀρχικὸ ἐρώτημα τοῦ Μένωνος (ἂν μπορεῖ νὰ διδαχτεῖ ἡ ἀρετὴ) μὲ ἄλλο (τί εἶναι ἡ ἀρετὴ). Σ' αὐτὸ ἀποφεύγει νὰ δώσει ἀπάντηση ὁμολογώντας ὅτι ἀγνοεῖ ἐντελῶς τὴ φύση τῆς ἀρετῆς, «..... ὡς οὐκ εἰδὼς περὶ ἀρετῆς τὸ παράπαν». Ἐπειτα ἐρωτᾷ: «ὁ δὲ μὴ οἶδα τί ἐστίν, πῶς ἂν ὁποῖόν γέ τι εἰδείην»; Ὑπάρχουν δύο τρόποι νὰ ἐξετάσει κανεὶς αὐτὴ τὴν ἐρώτηση. Ἡ ἐρώτηση μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον ἓνα συμβατικὸ τέχνασμα ἀπὸ μέρος τοῦ Σωκράτη γιὰ νὰ κάνει τὸν Μένωνα νὰ προβάλλει ὁ ἴδιος μιὰν ὁποιαδήποτε πρόταση, ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ νὰ ξεκινήσει ἡ συζήτηση. Ἡ μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἐρώτημα μεθοδολογικὸ, ἐρώτημα μὲ βάθος, πού ἡ δραματικὰ πρόσφορη στιγμή τείνει νὰ τὸ σκεπάσει. Ὅτι ἡ ἐρώτηση δὲν εἶναι τόσο ἀθώα ὅσο φαίνεται, εἶναι γιὰ μένα φανερό: προετοιμάζει τὸ ἔδαφος, ἀκόμη καὶ ἕως τὸ σημεῖο νὰ προετοιμάζει τὴ διατύπωση τῆς, γιὰ τὴ σημαντικὴν ἐρώτηση τοῦ Μένωνος στὸ 80d: «τίνα τρόπον ζητήσεις..... τοῦτο δὲ μὴ οἶσθα τὸ παράπαν ὅτι ἐστίν; ποῖον γὰρ ὃν οὐκ οἶσθα προθέμενος ζητήσεις;». Ἡ διατύπωση αὐτῆς τῆς ἐρώτησης θυμίζει ὑποβλητικὰ τὴ διατύπωση τοῦ Σωκράτη ἐὰν δὲν ὑπάρχει ἀπὸ πρόθεση δεσμὸς ἀνάμεσα στίς δύο ἐρωτήσεις, ἡ ἐρώτηση τοῦ Μένωνος εἶναι ἐνοχλητικὰ ἀπότομη καὶ μὴ χαρακτηριστικὰ πρωτότυπη. Ἐξ ἄλλου ἡ γενικὴ ἔλλειψη πρωτοβουλίας τοῦ Μένωνος ἀποτελεῖ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς πιθανότητας ὅτι ὑπάρχει εἰδολογικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀρχικὴ ἐρώτηση τοῦ Σωκράτη καὶ στὴν ἐδῶ ἐρώτηση τοῦ Μένωνος, ὅτι ὅμως ὁ δεσμὸς αὐτὸς ἔγκειται ἀπλῶς στὸ γεγονός ὅτι ὁ Μένων μετατρέπει μιὰν ἀθώα ἐρώτηση σὲ ζήτημα μεθοδολογικὸ. Ἐὰν ἡ ἐρώτηση, στὴν ὁποία ἡ θεωρία τῆς ἀναμνήσεως ἔρχεται ὡς ἀπάντηση, ὀρθώνεται τόσο νωρίς, ὅπως ἐγὼ υποθέτω, τότε ἡ ἀνάμνησις ἀποτελεῖ θέμα τοῦ διαλόγου, τόσο πῶς σπουδαῖο καὶ ἀπὸ μιὰν ἀποψη τόσο πῶς ἀπλωμένο γι' αὐτό. Ἡ ἀναζήτησις ἐνὸς ὁρίσμου τῆς ἀρετῆς ἔρχεται πάντοτε στὸ κέντρο τῆς διμιλίας, γιὰ νὰ χρησιμποιηθεῖ ὡς μέσον πού θὰ δώσει τὴν ἀπάντησιν σ' ἓνα ὑψηλότερου ἐπιπέδου ἐπιστημολογικὸ ζήτημα: «Πῶς πρέπει νὰ ἀναζητήσω κάτι πού τὸ ἀγνοῶ;». Τὸ ἐνδιαφέρον ἐδῶ συγκεντρώνεται στὸν ὁρισμὸ (τῆς ἀρετῆς) καὶ ὄχι στὴν ἀρετὴ πού ζητεῖται ὁ ὁρισμὸς τῆς.

Ἐὰν θεωρήσουμε τὸν «Μένωνα» παραδειγματικὸ, μπορούμε καθαρότερα νὰ τὸν ἰδοῦμε σὰ μιὰν ἐνότητα, παρὰ ὅταν υποθέσουμε ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἀναμνήσεως παρουσιάζεται μέσα σ' αὐτὸν σὰν ἐπεισόδιο. Ὁ «Μένων» προσπαθεῖ νὰ δείξει πόσο προσωρινὰ εἶναι ὁποιαδήποτε συλλογιστικὰ συμπεράσματα (λ.χ. σχετικὰ μὲ τὴν ἀρετὴ), ἐὰν δὲν ἐπιβεβαιώνονται μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀναμνήσεως. Αὐτὴ, νομίζω, εἶναι ἡ πραγματικὴ σημασία τῆς φαινομενικῆς «ἀλλαγῆς κλειδιοῦ» πού γίνεται μέσα στὸ διάλογο, ἀκριβῶς ὅστερ' ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ δούλου ἀπὸ τὸν Σωκράτη. Στὸ σημεῖο τοῦτο ὁ Σωκράτης ὑποχωρεῖ στὴν ἀξίωση τοῦ Μένωνος νὰ ἐπιστρέψουν στὴν ἀρχικὴ ἐρώτηση τοῦ Μένωνος, ἂν ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ διδαχτεῖ. Ὁ Σωκράτης δηλώνει ὅτι αὐτὸ τὸ κάνει ἀκούσια, παραπονούμενος ὅτι στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἔχει νὰ θεωρήσει «ποῖόν τί ἐστίν ὃ μήπω ἴσμεν ὅτι ἐστίν» (86d-e). Ἐντούτοις αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πραγματικὸ παράπονο ἀπὸ μέρος τοῦ Σωκράτη, ἀφοῦ ταιριάζει μὲ τὴν πρόθεσιν του νὰ προχωρήσει μαζὶ μὲ τὸν Μένωνα ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμα φτάσει σ' ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῆς ἀγνοίας, ὅπου μπορεῖ κυρίως νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἀνάμνησις ὡς διαδικασία θετικῆς μάθησης. Αὐτὸ πού ἀπαιτεῖται εἶναι ἓνα ἄλλο εἶδος ἀγνοίας, μιὰ κατάσταση ὅπου ἔχει διαλυθεῖ ἡ ψευδὴς ἀξίωση γιὰ γνώση. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση βρίσκεται ὁ δούλος, ὅταν ἐκφέρει ἰδέας σὰν αὐτὴν ἐδῶ: ὅτι ἡ πλευρὰ ἐνὸς τετραγώνου πού περιέχει ὀκτὼ τετραγωνικὰ πόδια εἶναι διπλάσιου μήκους σχετικὰ μὲ τὴν πλευρὰ ἐνὸς τετραγώνου πού περιέχει τέσσερα, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀκόμα ἰδεῖ πῶς νὰ κατασκευάσει τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς ἀναλογίας τῶν δύο. Ἐπο-

μένως φαίνεται σὰ νὰ πρέπει, προτοῦ κανεὶς φτάσει στὸ σωστὸ εἶδος τῆς ἀγνοίας, νὰ κάνει λάθη καὶ νὰ τὰ ἔχει ἐκθέσει. Τὸ νὰ ἰδεῖ λοιπὸν κανεὶς πῶς νὰ κατασκευάσει τὴν ἀλήθειαν θὰ εἶναι ἔργο ἢ ἐνὸς μεθοδικοῦ συλλογισμοῦ ἢ μιᾶς ἐπικουρίας πού παρέχεται μὲ ἐρωτήσεις σωστές. Στὸ τέλος τοῦ διαλόγου ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Μένων βρίσκονται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ θέση ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ. Φτάνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀρετὴ οὔτε φύσει οὔτε διδακτὸν εἶναι (99e) καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα κατορθώσει νὰ κατασκευάσουν τὴν «οὐσιαστικὴν» ἀλήθειαν περὶ αὐτῆς. Βέβαια τέτοιες ἀρνητικὲς διαπιστώσεις, σὰν τίς παραπάνω, εἶναι προσωρινές, ὅπως λέγει ὁ Σωκράτης στὸ 100b: «... τὸ δὲ σαφές περὶ αὐτοῦ (ἐνν. τοῦ λογισμοῦ) εἰσόμεθα τότε, ὅταν ποῖν ὅτιν τρόπον τοῖς ἀνθρώποις παραγίνεται ἀρετὴ, πρότερον ἐπιχειρήσωμεν αὐτὸ καθ' αὐτὸ ζητεῖν τί ποτ' ἐστίν ἀρετὴ». Αὐτὸ τὸ χωρίο ὅμως σαφῶς ὑπονοεῖ ὅτι ἡ ἀξίωση γιὰ γνώση ἔχει καταρεύσει καὶ ὅτι τὸ ἐπόμενο στάδιο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δημιουργικὸ.

Αὐτὰ μόνον γιὰ ὅσα κατὰ τὴ δική μου γνώμη περιέχονται στὸν «Μένωνα», πού ἀφοροῦν τὴν ἀνάμνησιν. Ἄς ἔρθουμε τώρα στὸν «Φαῖδρο». Στὸ διάλογο αὐτὸ ποῖα εἶναι ἡ σπουδαιότητα τῆς θεωρίας τῆς ἀναμνήσεως; Τὸ ἀρχικὸ ζήτημα, ἐὰν στὸν «ἔρωτα» πρέπει νὰ ὑποχωρεῖ κανεὶς στὸν ἐραστή, ἢ στὸν μὴ ἐρώντα, παίζει διάφορους ρόλους συνεχόμενους μέσα σ' αὐτὸ τὸ διάλογο: α) διασαφηνίζει ἓνα εἶδος ἐπιχειρήματος, ὅπου, ἐπειδὴ λείπει ἡ φιλοσοφικὴ μάθηση, εἶναι ἐξίσου εὐκόλο νὰ εἰπεῖ κανεὶς ἢ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο· β) παραμερίζεται μὲ πρόχειρο τρόπο ἀπὸ ἓνα ἄλλο ζήτημα — τὸ ζήτημα «τί ἐστίν ἔρως;» (ὅπου καταλήγουν διὰ τοῦ ἐρωτήματος «τί ἐστὶ ψυχὴ;»)· γ) παρέχεται ἐπομένως ἡ εὐκαιρία νὰ διευκρινιστεῖ ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τὸ ἐλατήριο καὶ τὴ φύση τῆς συζήτησης ὑπὸ τὴ βαθύτερὴ τῆς ἐννοια. Γιατὶ ὁ «ἔρως», πού ἐνεργεῖ διὰ τῆς ἀναμνήσεως, εἶναι ταυτόχρονα ἔρως ὕλικός, θρησκευτικὸς καὶ πνευματικὸς. Ὁ «ἔρως» εἶναι ἀγωνία καὶ μαζὶ θεραπεία αὐτῆς τῆς ἀγωνίας (251), ἀλλὰ πρέπει νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὴ θρησκεία, δηλαδὴ τὸν ὁραματισμὸ κάποιου θεοῦ (252c-253b) καὶ νὰ διευθετηθεῖ ὅπως πρέπει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία (256a). Ὁ σκοπὸς ὁλόκληρου τοῦ κάπως στεῖρου τμήματος ἀπὸ τὸ 259e καὶ πέρα (ἀπὸ τὸ σημεῖο δηλαδὴ, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ ρητορικὴ ξαναπαίρνει τὴ θέση τῆς ὡς τὸ θέμα τοῦ διαλόγου, μέχρι τέλους) εἶναι ἀκριβῶς νὰ καθορίσει καὶ νὰ δείξει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ συζήτηση μέσα στὴν ψυχὴ (διαλεκτικὴ) καὶ στὴ σύνθεσιν ἐνὸς λόγου (ἢ ἀκόμα στὴ φιλολογικὴ σύνθεσιν). Τὸ θέμα τῆς ἀναμνήσεως εἶναι ἐκεῖνο πού δίνει τὴν ἐνότητα στὴν πράγματι παρατεταμένη αὐτὴ ἐκθεση περὶ τῆς ζωῆς, πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρία μέρη: τὸ ὕλικό, τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ μέρος. Ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν τοὺς μᾶλλον τὴν πλευρὰ ὁ «Φαῖδρος», ὅπως καὶ ὁ «Μένων», εἶναι παραδειγματικὸς. Προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει, πόσο προσωρινὴ πρέπει νὰ εἶναι ὅποια συζήτηση (στὴν προκείμενη περίπτωσιν οἱ γνώμες περὶ τοῦ «ἔρωτος»), ἐὰν δὲν ἀναπτύσσεται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάμνησιν. Μόνον πού στὸν «Φαῖδρο» αὐτὸ γίνεται ὄχι τόσο μὲ τὴν αὐτοκριτικὴν, ὅσο μὲ τὴν κριτικὴν πού γίνεται γιὰ τοὺς ρήτορες.

Ὅτι ἡ ἀνάμνησις ἀπετέλεσε τὸ κύριον θέμα δύο ἄλλων διαλόγων (πού ὁ ἓνας φαίνεται νὰ εἶναι προγενέστερος καὶ ὁ ἄλλος μεταγενέστερος), παρουσιάζεται ὡς φυσικότερο ἀπὸ μερικὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Πλάτων μέσα στὸν «Φαῖδωνα» ἀναφέρεται στὴ θεωρίαν αὐτή. Ἡ θέση τῆς στὸν «Φαῖδωνα» εἶναι κάπως περιορισμένη. Στὸ 72e τὸ ἐπιχείρημα πού βασίζεται στὴν ἀνάμνησιν εἰσάγεται ἀπλῶς ὡς ἐπιβεβαιωτικὸ ἐπιχείρημα. Ὅταν ὅμως στὸ 77a τὸ ἀφήνομε, φαίνεται καθαρὰ ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶχε ξεχωριστὴ σπουδαιότητα καθ' αὐτὸ καὶ ἔκανε κάτι περισσότερο ἀκόμα στὸ νὰ ἐμβαθύνει τὴν ἐννοια τῆς προὑπαρξῆς, πού παρουσιάστηκε στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἀντιθέτων.

Στὸ 76d-77a τονίζεται μὲ ἔμφαση ἡ συνάφεια πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν

ἀλήθεια τοῦ αἰτήματος τῶν Ἰδεῶν («αὐτὰ ἄ ἔστιν») καὶ στήν ἀλήθεια τῆς θεωρίας γιὰ τὴν προϋπαρξή. Ἡ μία, λέγει, (φανερὰ ὅχι ἐντελῶς δικαιολογημένα) προϋποθέτει τὴν ἄλλη. Αὐτὸ θὰ εἰπεῖ ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ὑπάρχουν στὸν «Φαῖδωνα» γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, τοῦτο μόνον κυρίως περιλαμβάνεται στὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος σὲ πλατύτερα πλαίσια. Ἄν εἶναι λογικῶς ἀχώριστο ἀπὸ τὴ θεωρία περὶ τῶν Ἰδεῶν (ἢ ὅπως θὰ προτιμοῦσα νὰ τὶς ὀνομάσω σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, «προτύπων») τότε δὲν ἔχει ἀπλῶς τοπικὴ σπουδαιότητα σὲ τοῦτον τὸ διάλογο. Καὶ τότε, ἀφοῦ τὴν μεταχειρίζεται γιὰ ν' ἀνασκευάσει τὴ θεωρία τοῦ Σιμμία περὶ ἁρμονίας στὰ 91-2, δὲν θὰ εἶναι ἀμελητέα, ὅπως συνήθως θεωρεῖται. Γιὰ τὸ ἐπιχειρήμα τοῦτο περὶ τῆς ἀθανασίας δὲν μπορεῖ ὁ Πλάτων νὰ εἰπεῖ εὐκολά: Καλά, δὲν πειράζει, ἂν δὲν εἶναι σωστό—εἶναι προσωρινὸ μόνον. Ὁ τρόπος ἐπίσης, μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἐπιχειρήμα τῆς ἀναμνήσεως (ἢ ὅπως καὶ ἂν εἶναι, τοῦ ἐξ αὐτοῦ συμπεράσματος) φαίνεται νὰ ξεπερνάει τὸν «Φαῖδωνα», δικαιολογεῖ τὸν ἰσχυρισμὸ ποὺ τώρα τελευταῖα πρόβαλε ὁ N. Gulley¹, ὅτι δὲν πρέπει νὰ πάρουμε τὴν ἰδιάζουσα μορφή του, στήν ὁποία ἐπιμένει ἐδῶ ὁ Πλάτων, ἐπειδὴ τάχα μᾶς δίνει ἓνα κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικὸν τρόπο τῆς θεωρίας. Ἡ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη δὲν συζητεῖται ἐδῶ μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς συστηματικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Ἐκεῖνο ποὺ θέλει νὰ δείξει ἐδῶ ὁ Πλάτων, εἶναι ὅτι ἡ συνηθισμένη διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη ἀποδείχνει τὴν ἀθανασία μας καὶ παίρνει τὴ θεωρία τῆς ἀναμνήσεως γιὰ νὰ τὸ δείξει. Ἐξάλλου ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Gulley, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ «Φαῖδωνος» δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως ἀντιπροσωπευτικὴ, χάνει κάπως τὸ κύρος της, ἂν δειχτεῖ, καὶ ὑποθέτω εἶναι δυνατόν αὐτό, ὅτι ὁ ρόλος ποὺ ἀποδίδεται ἐδῶ στήν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὶς περιγραφές ποὺ δίνει γιὰ τὴν ἀνάμνησιν ὁ Πλάτων σὲ ἄλλους διαλόγους.

Τώρα πρέπει νὰ φαίνεται καθαρά, ὅτι ὑπάρχουν μεγάλες ὁμοιότητες στὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες εἰσάγεται καὶ περιγράφεται ἡ ἀνάμνησις στὸν «Μένωνα» καὶ στὸν «Φαῖδρον». Καὶ οἱ δύο διάλογοι ἀρχίζουν μὲ τὴ συζήτηση ποὺ προβάλλουν γιὰ τὴ συνάφεια δύο ἐννοιῶν «x» καὶ «y». (Εἶναι ἡ ἀρετὴ διδακτὴ; Ποιὰ ἡ σχέση μεταξὺ τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ ἐρωτικοῦ πάθους;) Οἱ λύσεις ποὺ προτείνονται, γρήγορα ἀλλάζουν, ἔτσι ποὺ βρισκόμαστε στήν ἀνάγκη ν' ἀναλύσουμε τὴν ἐννοία «x» μόνη (τί εἶναι ἀρετὴ; τί εἶναι ἔρως;—στήν πλατύτερη σημασία τοῦ ὅρου αὐτοῦ, πλατύτερη ἀπ' ὅσο ἔχει γίνεῖ ὡς τώρα). Ἡ ἀνάμνησις εἶναι ποὺ μ' αὐτὴ θὰ μπορέσουμε νὰ διευθετήσουμε καὶ νὰ συμφωνήσουμε γιὰ ὁρισμὸ τοῦ «x» ἂν καὶ αὐτὸ δειχνεται κατὰ διάφορους προφανῶς τρόπους. Στὸν «Μένωνα» ἅμα περιγραφεῖ ἡ ἀνάμνησις, βλέπουμε ὅτι τὸ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἀνάμνησιν, γιὰ νὰ δώσουμε τὸν ὁρισμὸ τοῦ «x», εἶναι ἡ τελικὴ πραγματικὴ πρόοδος ποὺ μπορεῖ νὰ γίνεῖ στὴ συζήτηση. Στὸν «Φαῖδρον» ἔχομε τὸν ὁρισμὸ τοῦ «x» ὡς εἶδος ἀναμνήσεως καὶ εἶναι ὀρθὸ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα (περὶ αὐτοῦ θὰ μιλῶ σὲ λίγο), ὅτι ἐφόσον ἀκολουθοῦμε καὶ δεχόμαστε τοὺς συλλογισμοὺς, στοὺς ὁποίους βασίζεται ὁ ὁρισμὸς αὐτός, χρησιμοποιοῦμε (καὶ ἐν μέρει παρουσιάζουμε) ἀκριβῶς τὴν ἀνάμνησιν περὶ τῆς ὁποίας συζητοῦμε. Ὁ «Μένων» εἶναι ἀπὸ μιὰ πλευρὰ ὁ πολυπλοκώτερος διάλογος ἀπὸ τοὺς δύο. Ὁ «Φαῖδρος» μιλεῖ γιὰ τὴν ἀνάμνησιν μὲ γενικότητες καὶ ἔτσι πιθανόν καὶ τὴ χρησιμοποιεῖ. Ὁ «Μένων» μιλεῖ γιὰ τὴν ἀνάμνησιν μὲ γενικότητες καὶ δείχνει ὅτι αὐτὴν πρέπει νὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε, γιὰ νὰ λύσουμε ἓνα ξεχωριστό, εἰδικὸ πρόβλημα, ποὺ παρουσιάστηκε στὸν διάλογο (τὸ πρόβλημα: τί εἶναι ἀρετὴ;) καὶ πιθανόν χρησιμοποιεῖ τὴν ἀνάμνησιν γιὰ νὰ τὸ δείξει αὐτό.

Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Πλάτωνος δὲν θὰ ὑπῆρχε καμιά ἰδιάζουσα δυσκολία, ἐὰν ἔλεγε κανεὶς ὅτι χρησιμοποιοῦμε τὴν ἀνάμνησιν γιὰ νὰ παρακολουθοῦμε καὶ νὰ παραδεχτοῦμε τὴ σειρά τῶν συλλογισμῶν ποὺ χρειάζονται, γιὰ νὰ καταλήξουμε στὸν

ὁρισμὸ τῆς ἀναμνήσεως ἢ νὰ τὸν σχολιάσουμε. Στὸν «Φαῖδωνα» 73b ὁ Σιμμίας παραπονιέται ὅτι δὲν μπορεῖ ἀκόμη, ὑπὸ τὴν τεχνικὴ σημασία, ν' ἀναμνησθεῖ («ἀναμνησθῆναι») τὴ θεωρία τῆς ἀναμνήσεως. Ἀλλὰ ὁ Πλάτων κατὰ περιεργὸ τρόπο δὲν τονίζει τὴν αὐτοδιασκεπτικὴ φύση τῆς συζητήσεως ποὺ κάνει γιὰ τὴν ἀνάμνηση. Πράγματι, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς κάνει ἐντύπωση εἶναι ὁ διστακτικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἰσάγει πάντοτε τὴ θεωρία ὡς «παράδοση ποὺ ἀκουσε». Ἐν τούτοις ὁ συμβατικὸς τοῦ αὐτοῦ τρόπος εἶναι ἀπατηλός. Ἄν ἤθελε νὰ παρουσιάσει τὴ θεωρία τοῦ περὶ ἀναμνήσεως, ὅτι κι' αὐτὴ ἡ ἴδια εἶναι παράδειγμα ἀναμνήσεως, δὲν εἶναι λόγος νὰ μὴν τὸ κάμει. Δὲν θὰ τὸν σκότιζαν τυπικὲς δυσκολίες κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Russell. Αὐτὸ ποὺ βρίσκουμε, ἅμα σκεφθοῦμε τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀνάμνησις στὸν «Μένωνα», ὅπως καὶ στὸν «Φαῖδρον», εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε—ὅτι δικαιολογεῖ τὴ θεωρία ὅχι ἐπικαλούμενος τὴν αὐθεντία, παρὰ βαθμὴδὸν καὶ ἐπίπονα μὲ τὶς συνέπειες ποὺ ἔχει στὸ φιλοσοφικὸ συλλογισμό, ἡ δὲ μυθολογικὴ τῆς πλαισίωση δὲν εἶναι παρὰ σκηνηκὸς διάκοσμος. Γιὰ νὰ ἐπαναλάβω τὴν ἀρχικὴ μου θέση μὲ νέο τρόπο: ὁ Πλάτων ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὸ αἶτημα τῆς ἀναμνήσεως, ἀπᾶν στοὺς ὁποῖους βασίζονται μερικὰ ἀποτελέσματα, παρὰ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ αἶτημα. Δικαιολογοῦμε τὸ αἶτημα τῆς ἀναμνήσεως, ἐπιτελοῦντες τὴν ἀνάμνησιν· ἀλλὰ, ὅπως καταφαίνεται στὸν «Μένωνα», ἡ ἀσκηση τῆς ἀναμνήσεως εἶναι καὶ τὰ δύο: «τὸ ζητεῖν καὶ τὸ μανθάνειν» (81d) καὶ εἶναι γιὰ τοῦτο ὅχι κάποια ἀναλαμπὴ ἐνοράσεως, παρὰ χαρακτηριστικὰ ἐπίπονη διαδικασία σειρᾶς ἐπιχειρημάτων, ποὺ βαθμὴδὸν παρουσιάζει μεγαλύτερη πληρότητα.

Ἐπομένως, ὅταν παραβάλομε τὸν «Μένωνα» καὶ τὸν «Φαῖδρον», πρέπει τὴν ἀνάμνησιν νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀπὸ δύο ἀπόψεις. Πρῶτα νὰ θεωρήσουμε τὰ ἐπιχειρήματα τῶν διαλόγων ὅτι εἶναι παραδείγματα ἀναμνήσεως καὶ ὅτι ἔτσι μᾶς παρουσιάζουν μιὰ διάρθρωση, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἐννοήσουμε πῶς ἀναπτύσσεται ἡ ἀνάμνησις· καὶ ἔπειτα νὰ κοιτάξουμε τί λένε οἱ διάλογοι σὲ εἰδικὰ χωρία τοῦ κειμένου γιὰ τὴν ἀνάμνησιν. Νομίζω πιθανόν καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἀπόψεις, ὅτι ὁ Πλάτων τὴν ἀνάμνησιν τὴ θεωρεῖ ὡς μιὰ διαδικασία μὲ δύο καθορισμένες φάσεις, τὴ μία γιὰ νὰ ἐξερευνᾷ καὶ τὴν ἄλλη γιὰ νὰ ἐδραιώνει.

Ὡς παραδείγματα τῆς ἀναμνήσεως οἱ δύο διάλογοι δὲν παρουσιάζουν τὸν ἴδιο βαθμὸ πληρότητας. Καθὼς προβαίνει πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ ἔκθεση περὶ τῆς ἀρετῆς, ὁ «Μένων» μόνον ἀπὸ ἓνα μέρος τοῦ ἐξερευνητικοῦ σταδίου περνᾷ, μὲ τέτοιον ὅμως τρόπο, ὥστε νὰ συναισθανόμαστε βαθιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ συνεχιστεῖ τὸ ἐπιχειρήμα καθ' ὅλο τὸ δεύτερο στάδιο. Ὁ «Φαῖδρος» ἐξάλλου συμπληρώνει καὶ τὰ δύο στάδια: δίνεται πράγματι ὁρισμὸς τοῦ τί εἶναι ἔρως καὶ ἔως ἓνα σημεῖο ἐδραιώνεται φιλοσοφικά. Ἐπομένως μπορεῖ κανένας νὰ υποστηρίξει ὅτι ἡ ἀνάμνησις στὸν διάλογο αὐτὸν παρουσιάζεται μὲ σχετικὴ πληρότητα.

Ὅσο γιὰ τὴν πραγματικὴ περιγραφή αὐτῶν τῶν δύο σταδίων, πρέπει νὰ βασιστοῦμε, τουλάχιστο ἐν μέρει, στὶς ρητὲς παρατηρήσεις ποὺ μᾶς δίνει πότε-πότε ὁ Πλάτων γιὰ τὴν ἀνάμνησιν. Ἄν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν διαλόγων εἶναι καὶ φέρονται γιὰ νὰ θεωρηθοῦν ὡς παραδείγματα τῆς ἀναμνήσεως, τότε ἐνδιαφέρει προφανῶς ἀκόμα περισσότερο νὰ κοιτάξουμε, κατὰ πόσο ἡ γενικὴ τους διάρθρωση συμφωνεῖ μὲ αὐτὸ ποὺ θὰ περιμέναμε ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς ἀναμνήσεως. Τὸ ζήτημα λοιπὸν εἶναι ἂν ὁ Πλάτων στοὺς δύο διαλόγους, τὸν «Μένωνα» καὶ τὸν «Φαῖδρον», ὅπου βρίσκονται οἱ κύριες ἐξηγήσεις τῆς θεωρίας αὐτῆς, δέχεται τὰ δύο στάδια ποὺ ἀνάφερα. Στὸν «Μένωνα», ὑποθέτω, τὰ δέχεται μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια καὶ λογικὸ εἶναι (ἐκ τῶν ὑστέρων) νὰ δεχτοῦμε ὅτι παρουσιάζει μιὰν ἀντίστοιχη θεωρία στὸν «Φαῖδρον».

G. P. HENDERSON

Μετάφρ. Ε. Π.

(Ἀκολουθεῖ)

1. «Plato's Theory of Recollection». The Classical Quarterly, N.S. τόμ. IV, 1954.

αὐτὸ τὸ ἀληθινὸ θέαμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας; Δὲν εἶστε, σὺς Ἡνωμένους Πολιτεῖες, ἀναχρονιστικοὶ ἕως τὸ σημεῖο τῆς τρέλας, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖτε μέσα σ' αὐτὸ τὸν κόσμον τῶν αὐτοκρατοριῶν ποὺ καταρρέουν, τῶν ταξικῶν πολέμων καὶ τῶν μαζικῶν ἀγριοτήτων, νὰ υποστηρίζετε τὴν πίστη ὅτι τὸ ἄτομον καὶ ἡ κοινωνία ὁδηγοῦνται ἀπὸ τὸ λογικὸ στὴ δικαιοσύνη, στὴν καλοσύνη καὶ στὴν εὐτυχία;»

Ἔχει πολλὰς φορὰς διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ υπαρξιακὸς πεσιμισμὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τρομερῆς εὐρωπαϊκῆς πείρας τοῦ πρόσφατου παρελθόντος. Δὲν ἔχει ὅμως πάντοτε γίνεαι σαφὲς καὶ τὸ ἀντίστροφο, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ υπαρξισμὸς εἶναι ἕνας παράγων ποὺ συνέβαλε στὸ παρελθόν, θὰ συμβάλει καὶ στὸ μέλλον χάος μὲ τὴ χαλάρωση τῆς διανοητικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἀντίστασης ποὺ παρουσιάζουν ὅσοι νέοι «διαπαιδαγωγοῦνται» ἀπ' αὐτόν. Ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς καταστροφὰς ὁ φωτισμένος φιλόσοφος σήμερὰ, ὡς παιδαγωγός, δὲν πρέπει νὰ κλονιστεῖ σὺς πεποιθήσεις του, ἀλλὰ σταθερὰ νὰ πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος ὑπὸ τὴν αὐτοκυριαρχία τοῦ λογικοῦ καὶ ἱκανὸς νὰ βελτιωθεῖ ἠθικὰ καὶ διανοητικά. Νὰ προσπαθῇ νὰ ἀνακαλύψει τί προκάλεσε τὴν ἔλλειψη ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀντίστασης, καὶ νὰ προσπαθῇ μὲ διαρκῶς ἀνανεωνόμενες δυνάμεις νὰ βρεῖ τρόπους γιὰ νὰ ἀυξήσει αὐτὴ τὴν ἀντίσταση. Δὲν εἶναι πιά ὁ ἐπιπόλαιος ὁπαδὸς τῆς φιλοσοφίας τῶν Φώτων, ποὺ πίστευε ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὡς **κάτι τὸ δεδομένο**, εἶναι ἕνα λογικὸ ὄν. Ἐμαθε νὰ βλέπει τὴν πίστη στὸ λογικὸ σὰ μιὰν ἐσχατὴ **ἀπόφαση**. Ἐμαθε νὰ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ πρόταση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι λογικὸς» δὲν εἶναι πρόταση ποὺ λέγει ἕνα γεγονός, ἀλλὰ πρόγραμμα αὐτοπραγματοποίησης. Γνωρίζει ὅτι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ πεποίθηση αὐτὴ δὲν βασίζεται ἀπάνω σὲ κάποια λογικὴ προφάνεια (evidence), δὲ μπορεῖ καὶ νὰ ἀνατραπεῖ μὲ τὰ μέσα τῆς λογικῆς προφάνειας, καὶ ἀπέναντι ὅλων τῶν καταστροφῶν εἶναι ἀρκετὰ προμηθεϊκὸς ὥστε νὰ μπορεῖ γιὰ νὰ ἐκστομίσει ὀριστικὰ τὴν ἀπόφασή του: «Κανὼνας μου ἄς εἶναι τὸ λογικόν».

3. Ἀνόρθωση; Ἄς υποθέσουμε ὅτι ἡ ἀκαμία ὑγεία ποὺ ἡ Γερμανία φαίνεται νὰ δείχνει στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ σφαίρα, θὰ τὴν ὁδηγήσουν σὲ μιὰν ἀνόρθωση ἀπὸ τὸν υπαρξισμὸ. Ἄς υποθέσουμε ἀκόμη ὅτι τὴ στιγμὴν ἐκείνη ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία θὰ ξανα-ἀνακαλύψει τὸ μεγάλο 18^ο αἰῶνα καὶ οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι θὰ ἀφιερώσουν καὶ πάλι τὸν ἑαυτὸ τους στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή τῶν φοιτητῶν τους. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἀνοίξει ὁ δρόμος σ' ἕνα τέτοιο νέο πνεῦμα;

Μὲ δύο τρόπους μπορεῖ νὰ γίνεαι ἠθικὴ ἀγωγή. Ὁ πρῶτος μὲ τὴν προσωπικὴν ἀπόφαση τοῦ ατόμου. Ὁ δεύτερος μὲ τὴ διαδικασία μιᾶς κοινωνικῆς προετοιμασίας. Καὶ οἱ δύο, ἐνωμένοι ἢ χωριστοί, μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν στὸ ἐπίπεδο τοῦ Πανεπιστημίου.

Πρῶτος λοιπὸν εἶναι ὁ τρόπος τῆς μεθοδικῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς ποὺ καλλιεργεῖ τὴν ἐλεύθερη ἠθικὴ προαίρεση τοῦ ατόμου. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ Πανεπιστημίου αὐτὴ ἡ διαπαιδαγώγηση παίρνει τὴ μορφή ἑνὸς μαθήματος, ὅπου ἀναλύονται καταστάσεις ποὺ παρουσιάζουν ἠθικὰς συγκρούσεις μέσα στὴ σφαίρα τῆς κοινωνικῆς, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς προσωπικῆς ζωῆς καὶ γίνονται προσπάθειες γιὰ μιὰ λογικὴ

λύση τους — τὸ εἶδος δηλ. τοῦ μαθήματος ποὺ ἔχει διαμορφώσει μὲ τόσην ἐπιτυχία ὁ καθηγητὴς Leys στὸ Roosevelt College (τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν). Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσει ἐξαιρετὴ θεωρητικὴ βάση γιὰ μιὰν ἀντίστοιχη στὴ Γερμανία συστηματικὴ προσπάθεια νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ὁδηγία τοῦ λογικοῦ στὴ λύση ἠθικῶν ζητημάτων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ γερμανικὴ ἀκαδημαϊκὴ σκηνὴ ὅτι μαθήματα τοῦ εἶδους τούτου ἀποναιάζουν ἐντελῶς καὶ ὅτι ἡ πρόταση νὰ εἰσαχθοῦν στὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία θὰ ἀκουστεῖ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μὲ δυσφορία.

Ὁ δεύτερος τρόπος ἔχει τὸ παράδειγμά του στὴν κατὰ παράδοση λειτουργία τῶν ἀγγλικῶν Κολλεγίων. Οἱ πρακτικὲς καὶ ψυχολογικὲς δυσκολίες νὰ δημιουργηθεῖ κάτω ἀντίστοιχο στὴ Γερμανία εἶναι μεγάλες. Ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἀνυπερβλήτες καὶ τὸ ἐνδεχόμενο καλὸ ἀποτέλεσμα ἀξίζει τὴν προσπάθεια. Ὡστόσο ἡ φύση τῶν πραγματικῶν δυσχερειῶν εἶναι διαφορετικὴ.

Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή ὡς κοινωνικὴ προετοιμασία εἶναι κάτω ποὺ γίνεται κατὰ κύριο λόγο μὲ παραδείγματα. Καὶ ὅχι μὲ παραδείγματα αὐτῆς ἡ ἐκείνης τῆς χωριστῆς δράσης καὶ τῆς ἀπομονωμένης ἀπόφασης, ἀλλὰ μὲ πρότυπα πρόσωπα, ποὺ σὲ ὁλόκληρο τὸ ὕψος τῆς συμπεριφορᾶς τους ἐκφράζονται «φυσικά» οἱ βασικὲς ἀξίες καὶ ἀρετὲς. Ὅταν δὲν ὑπάρχουν τέτοιες ὑποδειγματικὲς προσωπικότητες μέσα στοὺς κόλπους τῆς, μιὰ κοινότητα, ἀκόμη καὶ ἂν ἔχει τὶς καλύτερες προθέσεις, γρήγορα θὰ ἐκφυλιστεῖ. Αὐτὲς πάλι οἱ ὑποδειγματικὲς προσωπικότητες ἔχουν περάσει ἀπὸ μιὰν ἀγωγή ποὺ τὴ διηύθυναν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἄνθρωποι τοῦ εἶδους των. Ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς ὁ χαρακτήρας ἑνὸς ἔθνους εἶναι ἀληθινὰ ἡ μοῖρα του. Ἀκόμη καὶ ὅταν ξέρομε καλά ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἀλλάξουμε, δὲ μπορούμε νὰ τὸ κάνουμε.

Ὅμως κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ πηδήσει τὴ σκιά του, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀποφθεγματικά. Καὶ τὰ δύο μαζί, ἄτομον καὶ ἔθνος, μποροῦν ἐμπρόθετα ν' ἀρχίσουν νὰ δίνουν τὸν ἑαυτὸ τους σὲ μιὰν ἐπὶ τέλους κατὰ μέρος μόνο νέα προσωπικότητα. Ἐνα τέτοιο πῆδημα ὑπῆρξε ἡ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Στὸς χρόνους μας αὐτὴ ἡ ἀναμόρφωση ἑνὸς ἔθνους μπορεῖ νὰ ἔχει ἕνα περισσότερο ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Παρορμημένοι ἀπὸ μιὰ βαθιὰ τραγικὴ πείρα οἱ πνευματικοὶ καὶ οἱ ἠθικοὶ ἡγέτες τοῦ ἔθνους, μὲ τὴν καθαρὴ εἰκόνα ἑνὸς ἠθικοῦ ἰδανικοῦ μπροστά τους, μποροῦν νὰ διαμορφώσουν κοινωνικοὺς ὅρους ποὺ νὰ προκύβουν ἀπὸ μιὰ κατὰ προσέγγιση πραγματοποιεῖσιν τοῦ ἰδανικοῦ.

Εἶναι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ οὐτοπικὴ; Δὲν τὸ πιστεύω. Ὑπάρχουν σχετικὰ παραδείγματα. Ἡ σύνταξη καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἑνὸς νέου πολιτεύματος μποροῦν νὰ διευθύνουν ἀποφασιστικὰ ἕνα ἔθνος πρὸς νέες ἐπιδιώξεις καὶ ἀξίες. Ἐὰν ὅμως αὐτὴ ἡ πολιτικὴ αὐτοδημιουργία δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ διαποτίσονται αὐτὲς οἱ νέες ἐπιδιώξεις καὶ ἀξίες ὁλόκληρο τὸ κοινωνικὸ σῶμα, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἐκπαίδευση, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι μικρό.

Αὐτὴ φοβοῦμαι ὅτι εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Γερμανίας. Ὁ κλονισμὸς τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἥττας ἦταν ἀρκετὰ βαθὺς γιὰ νὰ δώσει νέες κατευθύνσεις καὶ μεθόδους στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Γερμανίας. Ἀλλὰ δὲν ἦταν ἀρκετὰ βαθὺς γιὰ νὰ ἀφυπνίσει τοὺς φιλοσόφους καὶ νὰ τοὺς δείξει τὸ βασικὸ χρέος ποὺ ἔχουν αὐτὴ τὴν κρί-

σιμη ώρα, τὸ χρέος νὰ διαμορφώσουν μιὰ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή, ποὺ οἱ βασικὲς ἀξιολογικὲς ἐπιδιώξεις της θὰ μπορούσαν νὰ γεμίσουν τὸ ἀδειανὸ σχῆμα ἑνὸς πολιτικοῦ συντάγματος μὲ τὴν οὐσία νέων ἔξεων σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς.

Στὶς περισσότερὸ μὴ ρεαλιστικὲς στιγμὲς μου πῆγα νὰ ἐλπίσω ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμη παραπολὺ ἄργα γιὰ μιὰ μεταβολὴ πού, ἂν καὶ μικρὴ, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει σπουδαῖα ἀποτελέσματα. Ἐννοῶ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐλεύθερης συζήτησης κατὰ τὴν ὥρα τῶν μαθημάτων.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ροσηρὰ γνωρίσματα τῆς σύγχρονης γερμανικῆς φιλοσοφίας μπορούν νὰ ἐξαφανιστοῦν, ἅμα γίνεи συνήθεια γιὰ τοὺς φοιτητὲς νὰ διακόπτουν τὸν διδάσκοντα, ὅταν αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη μιᾶς διασάφησης ἢ ἔχουν λόγους διαφωνίας. Μιὰ τέτοια ἀπλὴ μεταβολὴ στὰ ἥθη τῆς Πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας μπορεῖ νὰ ἐξυγιάνει τὴν ἀπασχόληση διδασκόντων καὶ διδασκομένων προάγοντας τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλότητα τῆς γλώσσας, τὴ λογικὴν αὐστηρότητα τῶν ἀποδείξεων καὶ τὴν ἀναζήτησιν μιᾶς καθαρῆς προφάνειας. Θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ τοὺς παρορμήσει νὰ ἀναπτύξουν τίς ἀρετὲς τῆς λογικῆς ἐπικοινωνίας. Οἱ συναισθηματικοὶ ἄνθρωποι θὰ διαλύονταν, ἂν οἱ φοιτητὲς θεωροῦσαν δικαίωμα καὶ καθήκον τοὺς νὰ ζητοῦν διευκρινίσεις κάθε στιγμῇ ποὺ θὰ αἰσθάνονται ὅτι χάνονται μέσα στὴν ἀοριστία!

Ἐλεύθερες λοιπὸν συζητήσεις κατὰ τὴν ὥρα τῶν μαθημάτων θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύουν ὡς μέσον, γιὰ νὰ παρορμηθοῦν οἱ φοιτητὲς πρὸς μερικὲς ἀπὸ τίς βασικὲς ἠθικὲς ἀξίες. Ἡ καλοσύνη μὲ τὴν ὁποία ἕνας δάσκαλος θὰ ἀκούσει τοὺς φοιτητὲς του καὶ θὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ἐκφράσουν τίς ιδέες τους, ἢ ἀμεροληψία μὲ τὴν ὁποία θὰ κρίνει ἄλλες ἀπόψεις, τὸ θάρρος μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ὑποστηρίξει ἀντιδημοτικὲς ἀντιλήψεις, ἢ ἀντικειμενικότητα καὶ ἢ μὴ δογματικὴ στάση ποὺ θὰ δείξει κατὰ τὴν ἐξέταση διάφορων ἰδεῶν — ὅλα αὐτὰ μπορούν νὰ γίνουν πρότυπο γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀνάπτυξιν τῶν σπουδαστῶν του, τόσοσὺν ὅσο καὶ οἱ λογικὲς ἀρετὲς τῆς γλώσσας του μπορούν νὰ βοηθήσουν στὴ διανοητικὴ τους ἀνάπτυξιν. Ἐνθαρρύνοντας τοὺς φοιτητὲς του νὰ ἐκφράζουν τὴ σκέψιν τους, νὰ ὀρίζουν καὶ νὰ ὑπερασπίζονται τὴ γνώμην τους καὶ νὰ ἀκοῦνε τίς γνώμες τῶν ἄλλων, ὁ δάσκαλος μπορεῖ νὰ τοὺς κάνει εὐαίσθητους ὅχι μόνο στὶς βασικὲς λογικὲς ἀξίες, ἀλλὰ καὶ σὲ μερικὲς ἀπὸ τίς βασικὲς ἠθικὲς ἀξίες.

Δυστυχῶς ἡ ἀπλότητα αὐτῆς τῆς μεταβολῆς στὴ ρουτίνα τῆς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας εἶναι μόνο φαινομενικὴ. Γιατὶ κανένας φοιτητὴς δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ διαλύσει τὴν ἀοριστία καὶ τὸ σκότος, ὅταν δὲν αἰσθάνεται κλίση πρὸς τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλότητα. Καὶ κανεὶς φοιτητὴς δὲν προθυμοποιεῖται νὰ ἀκούσει μὲ εὐγένεια καὶ νὰ συζητήσει μὲ ἀμεροληψία τίς ἀπόψεις τῶν ἄλλων, ἐὰν εἶναι συνηθισμένος, στὴν οἰκογένεια καὶ στὸ σχολεῖο, σὲ τρόπους δογματικούς. Ἦν εἶμαι βέβαιος ὅτι μιὰ τέτοια κλίση πρὸς τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλότητα καὶ μιὰ τέτοια ἐπιθυμία γιὰ ἀμοιβαία ἀμεροληψία καὶ εὐγένεια φαίνεται φυσικὴ στὸν μέσο Γερμανό. Ὁλόκληρη ἡ « Kultur » μέσα στὴν ὁποία μεγάλωσε τὸν ἔχει, ὅπως ὑποθέτω, κάνει νὰ αἰσθάνεται ἕνα εἶδος ἔκστασης, ὅταν σκοτεινοὶ καὶ ἀκατανόητοι ὅροι εἰσχωροῦν μέσα του μὲ τὰ μυστήριά τους, καὶ τὸν ἔχει ἐμποτίσει ἢ μὲ τὸν οἴστο

τῆς μηδενιστικῆς ἀνταρσίας ἢ μὲ τὴν ἀποκρουστικὴ διάθεση τῆς ὑποταγῆς σὲ κάποιαν αὐθεντία. Ὁ ἐκφυλισμένος ρωμαντισμὸς τοῦ πρόσφατου παρελθόντος ἔχει, καθὼς φαίνεται, κάνει τοὺς φοιτητὲς νὰ προτιμοῦν στὴ φιλοσοφίᾳ βαθυστόχαστες δῆθεν ἀνοησίες ἀπὸ τίς λογικὲς ἀνακοινώσεις καὶ καθὼς ἔχουν ἐμποτισθεῖ μὲ αὐτὴ τὴ φιλοσοφία, οἱ φοιτητὲς εὐχαριστοῦνται καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους νὰ συνεχίζουν αὐτὸ τὸ ρωμαντισμό.

Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ σπᾶσει ἕνας τέτοιος φαῦλος κύκλος; Μήπως μὲ τὴν ὥς ἐκ θαύματος ἐμφάνισιν καμίας φιλοσοφικῆς μεγαλοφυΐας ποὺ θὰ ἐπιβάλλει αὐτὸ ποὺ ὁ Kant δνόμαζε πνεῦμα τῆς συστηματικῆς καὶ σὲ βάθος ἔρευνας τῶν ζητημάτων; Ἡ μὲ μιὰ γενικὴ (ἀπὸ τὴν ὑπερεπιείκεια ἀπέναντι στὰ φουσκωμένα λόγια) ἀρρώστια ποὺ θὰ κάνει καὶ πάλι αἰσθητὴ τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἀπλῆς ὑγιεινῆς διαίτας; Ποῦ εἶναι ὅμως οἱ φιλόσοφοι ποὺ θὰ ἤθελαν καὶ θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν αὐτὴ τὴ διαίτα;

Κάθε χρόνο χιλιάδες καὶ χιλιάδες μέλλοντες δασκάλοι, δικηγόροι καὶ γιατροὶ τῆς Γερμανίας δέχονται μιὰν ὑπαρξιακὴ διδασκαλία ποὺ ἀδυνατίζει τὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ τους ἀντίσταση. Καμιά μέθοδος νὰ ἀλλάξει αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲ φαίνεται ἐφαρμόσιμη, οὔτε αὐτὴ ἀκόμη ἢ φαινομενικὰ ἀπλὴ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἐλεύθερων συζητήσεων τὴν ὥρα τῶν μαθημάτων. (Ἕνας ἀντι-υπαρξιακὸς πρότεινε σοβαρὰ μιὰν 25ετὴ κάθαρση, δηλ. ἐπὶ 25 χρόνια νὰ μὴν εἶναι πιά ὑποχρεωτικὸ γιὰ τοὺς φοιτητὲς τὸ μάθημα τῆς φιλοσοφίας). Πουθενὰ δὲν γίνονται ἀντιληπτὰ σημεῖα ὅτι πρόκειται νὰ πνεύσει καὶ πάλι ὁ ἀέρας τῆς σοβαρῆς φιλοσοφίας. Μέσα σὲ μιὰ ἢ δύο δεκαετίες ἑκατοντάδες χιλιάδων μορφωμένων Γερμανῶν θὰ μπορούν νὰ ἀποτελέσουν μιὰ θανάσιαν ἡχὴ γιὰ τὰ κηρύγματα ἑνὸς ἄλλου ἐμπαθῆ πολιτικοῦ τυχοδιώκτη. Σὲ κάθε ἄνθρωπο ποὺ ταξιδεύει σήμερον στὴ Γερμανία, κάνει — καὶ δικαίως — αἰσθησὴ ἢ ἐκπληκτικὴ πρόοδος στὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς χώρας. Ὅμως μόνο λίγοι ταξιδιώτες ἀνακαλύπτουν τὴ διανοητικὴ σύγχυση καὶ τὴν ἠθικὴ ἀδιαφορίαν τῆς δεσπόζουσας ἐκεῖ φιλοσοφίας. Ἀς ἐλπίσουμε ὅτι τὰ συμπτώματα αὐτὰ δείχνουν μόνο μιὰ πρόσκαιρὴ ἐκτροπὴ καὶ ὅχι μιὰν ἀθεράπευτη παραφροσύνη.

Ὑπῆρξα φοιτητὴς γερμανικῶν πανεπιστημίων ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια. Ὁ γυρισμὸς μου ἐκεῖ ὕστερ' ἀπὸ ἀπουσία εἴκοσι ἐτῶν νόμιζα ὅτι θὰ ἦταν ἕνα εἶδος ἐπιστροφῆς στὸ πατρικὸ σπίτι. Κάθε ἄλλο ἦταν παρὰ αὐτό. Ἐπέστρεψα ξένος σὲ ξένους. Μόλο' ποὺ ἔγινα δεκτὸς μὲ ἐξαιρετικὴν εὐγένεια ἀπὸ παλιούς ὅπως καὶ ἀπὸ νέους φίλους, κατάλαβα, ὅλο καὶ περισσότερὸ κάθε φορὰ, πόσο βαθεῖς διαφορὲς ἔχωριζαν τώρα ἐμένα ὡς φιλόσοφο καὶ δάσκαλο ἀπὸ ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους περάσαμε μαζὶ τὰ φοιτητικὰ μας χρόνια.

Ἵσως κατάφερα νὰ δώσω, μὲ ὅσα εἶπα παραπάνω, τὴν ἐξήγησιν αὐτῶν τῶν διαφορῶν. Πιθανὸν οἱ κρίσεις μου νὰ ἐπιβεβαιώνουν τὸ παλαιὸ ρητὸ ὅτι καθένας εἶναι ἄδικα αὐστηρὸς ἀπέναντι στὰ δικά του περασμένα λάθη. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ζητῶ τὴν ἐπιείκεια τῶν Γερμανῶν συναδέλφων μου. Καὶ εὐχομαι πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς νὰ μπορέσουν νὰθοῦν ἐδῶ καὶ νὰ μᾶς παρατηρήσουν μὲ μεγαλύτερη ἄνεση.

WALTER CERF

Μετάφρ. Ε. Π. Παπανούτσου

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (II) *

3. **Ἐπιστήμη καὶ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας.** Ἡ διάκριση ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας εἶναι ἀκόμη περισσότερο δικαιολογημένη καὶ χρήσιμη, ἀλλὰ καὶ ἐδῶ νομίζω ἀπαραίτητες ὁρισμένες διευκρινίσεις. Μὲ τὸν ὄρο «φιλοσοφία τῆς ἱστορίας» ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη (ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ ἐδῶ) συνήθισε νὰ ἐννοεῖ μιὰ γενικὴ θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς ἀνθρωπότητος στὸ σύνολο καὶ φυσικὰ στὶς μεγάλες γραμμές του, πὺν γίνεται μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἀναζητηθεῖ πίσω ἀπὸ τὴ φαινόμενικὴν ἀσυναρτησία τῶν κατὰ μέρος γεγονότων ὁ βαθύτερος **εἰρμός** πὺν ὑπάρχει στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι καὶ πὺν ἐκδηλώνεται μὲ τὴ μορφή εἴτε μιᾶς **γενικῆς ἀρχῆς**, πὺν τείνει νὰ πραγματοποιηθεῖ μέσα στὴ ροή τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, εἴτε μιᾶς **νομοτέλειας** πὺν διέπει αὐτὴ τὴ ροή. Ὅπως ἀπέναντι στὴ φυσική, εἴτοι (κατὰ μεγαλύτερο λόγο μάλιστα) καὶ ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲ μπορεῖ νὰ πιστέψει ὅτι βρίσκεται μπροστὰ σὲ χάος καὶ ἀναρχία, ὅτι τὸ ρεῦμα τῆς ἱστορίας κινεῖται πότε πρὸς τὴ μία καὶ πότε πρὸς τὴν ἄλλη διεύθυνση χωρὶς κανένα λόγο καὶ προπάντων χωρὶς καμιά σκοπιμότητα. Ἀντίθετα, πολὺ νωρὶς (οἱ πρῶτοι ὑπαινιγμοὶ βρῖσκονται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη) ἐσχημάτισε τὴν ἰδέα, ὅτι ἡ ἀταξία ὑπάρχει μόνο στὴν ἐπιφάνεια καὶ στὶς λεπτομέρειες, ὅτι ἐπομένως, ἐὰν θεωρήσουμε ἀπὸ ὑψηλὴ σκοπιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων σὲ μεγάλη κλίμακα χρόνου καὶ ἐὰν προσπαθήσουμε νὰ συλλάβουμε κάτω ἀπὸ τὰ φαινόμενα τὴ βαθύτερη σημασία τους, θὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα παρουσιάζει στὸ σύνολό της μιὰν **ἀλληλουχία** πὺν προσφέρεται στὴ νόηση (μπορεῖ δηλ. νὰ γίνει καταληπτὴ) καὶ μιὰ **φορὰ** πὺν μαρτυρεῖ ὅτι ἐδῶ κάποια «Βούληση» ἐνεργεῖ, γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁρισμένες (στὶς ἀδρὲς γραμμές τους ἐξιχνιάσιμες) ἐπιδιώξεις. Αὐτὴ τὴ σκέψη τὴ συναντοῦμε ἀρκετὰ καθαρὰ διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἀύγουστῖνο (στὸ δεύτερο μέρος τοῦ μεγάλου ἔργου του «Civitas Dei»): οἱ πολιτεῖες, λέγει ἐκεῖ, σχηματίζονται καὶ διαλύονται, οἱ λαοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν ὄχι τυχαῖα καὶ ἄσκοπα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο πὺν ἔχει κάνει καὶ ἐφαρμόζει ὁ Θεός, γιὰ νὰ ὁδηγήσει στὸ ἀληθινὸ φῶς τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ νὰ τὸ λυτρώσει. Τὴν ἰδια ἄποψη ὑποστηρίζει καὶ ὁ Bossuet στὸ δοκίμιό του «Essai sur l'histoire uni-

verselle» (1681): τὸ βαθὺ νόημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας εἶναι, λέγει, ἡ πραγμάτωση τῆς θείας θέλησης γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου· τελευταῖο ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴ διεύθυνση πρὸπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν ρομανικῶν καὶ γερμανικῶν λαῶν. Πρὸς τὴν ἀνθησὴ της ὁμως ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας (μὲ τοῦτο τὸ περιεχόμενο) φτάνει τὸν 18^ο καὶ τὸν 19^ο αἰῶνα μὲ τὸν Vico, τὸν Kant καὶ τὸν Herder, τὸν Hegel, τὸν Comte καὶ τὸν Marx· στὸν αἰῶνα μας ἡ κίνηση συνεχίζεται μὲ τὰ ἔργα τοῦ Oswald Spengler καὶ τοῦ Arnold Toynbee¹. Παρὰ τίς βαθεῖες διαφορὲς πὺν χωρίζουν τοὺς στοχαστὲς τοῦτοντες (κατὰ τὴν προσωπικὴ τους ὕψη καὶ κατὰ τοὺς ἰδεολογικοὺς προσανατολισμούς των) ἐκεῖνο πὺν τοὺς ἐνώνει εἶναι ἡ πίστη ὅτι μέσα στὴν ἱστορία τῆς οἰκουμένης, συνολικὰ θεωρούμενη, ὑπάρχει καὶ ἀπὸ τὸ εὐαίσθητο πνεῦμα σαφῶς ἀκούγεται ἓνας **ρυθμός**: ὁ εἰρμός ἐνὸς νοήματος, ἡ ἀνώμαλη κίνηση (μέσα σὲ δυσκολίες, ἐκτροχιασμούς καὶ πισωδρομήματα) ἢ ἡ ρυθμικὴ, διαλεκτικὴ πρόβαση πρὸς ἓνα τελικὸ σκοπὸ, ἡ αὐστηρὴ τάξη ἐνὸς νόμου. Πῶς προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν κάθε στοχαστὴ πὺν ὀνομάσαμε αὐτὴ τὴ γενικὴ ἀρχὴ πὺν κυβερνᾷ τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι (πρόκειται τάχα, ὅπως ὑποθέτει ὁ Vico, γιὰ ἓνα νόμο πὺν ὁρίζει κάθε κοινωνία νὰ φτάνει μὲ τὴν ἐξέλιξή της ἀπὸ μιὰ πρωτόγονη κατάσταση στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς μεγάλης ἀκμῆς καὶ ὕστερα νὰ φθίνει σιγά-σιγά καὶ νὰ ξεπέφτει στὴ βαρβαρότητα, κλείνοντας εἴτοι τὸν κύκλο τῆς ἱστορικῆς της ζωῆς· ἢ γιὰ μιὰ μοῖρα, ὁμολογῇ μὲ τὴ μοῖρα κάθε ἔμβιου ὄντος, πὺν προστάζει οἱ ἱστορικοὶ πολιτισμοὶ νὰ γεννιοῦνται, νὰ ἀντρώνουνται, νὰ γεροῦν καὶ νὰ πεθαίνουν, καθὼς ὑποστηρίζει ὁ Spengler;) καὶ πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ καθένας τὸ τελικὸ καθεστῶς πὺν θὰ πραγματοποιηθεῖ, ὅταν φτάσει στὸ τέρας της ἡ ἱστορικὴ κίνηση (ὁ Herder λ.χ. τὸ θέλει: ἀρτίωση καὶ πλήρωμα τοῦ κορυφαίου προϊόντος τῆς Δημιουργίας, τοῦ ἀνθρώπου· ὁ Kant: καθίδρυση μιᾶς τέλει πολιτείας, ὅπου ἐλεύθερος καὶ χωρὶς νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐλευθερία τῶν ὁμοίων του ὁ ἀνθρώπος θὰ ἀναπτύξει ὅλες τίς ἱκανότητες πὺν ὑπάρχουν μέσα του· ὁ Hegel: ὁλοκληρωτικὴ πραγμάτωση τῆς Ἰδέας· ὁ Marx: ἐπιβολὴ μιᾶς κοινωνικῆς ἐνότητος χωρὶς διάκριση καὶ ἀνταγωνισμὸ τάξεων, ἐπομένως εὐτυχημένης· ὁ Toynbee: ἀποκάλυψη ὁλου τοῦ βάθους

1. Giambattista Vico Principj d'una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni, 1725 καὶ (μὲ σημαντικὰς προσθήκας καὶ μεταβολὰς) 1730. Im. Kant Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784. Johann Gottfried Herder Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 1784 καὶ. G. W. F. Hegel Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, 1837. Auguste Comte Systeme de politique positive, 1851-1854 (τόμ. III). Karl Marx Das Kapital, 1867-1894. Oswald Spengler Der Untergang des Abendlandes (α' ἐκδ.) München 1918. Arnold J. Toynbee A Study of History, London 1934 καὶ. — Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα ἔχομε στὴ νεοελληνικὴ μιὰν ἀξιόλογη ἀπάνω στὸ θέμα τοῦτο πραγματεία, τὸ Δοκίμιον Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας (1841) τοῦ Μάρκου Ρενιέρη (1815-1897), ἀφιερωμένο στὸν Vico, πρὸ ὀνομάζεται «πατὴρ τῆς ἐπιστῆμης τῆς ἱστορίας». Ὁ χαρακτηρισμὸς δείχνει τὴν ὀξυδερκεία καὶ τὴν ἐνημερότητα τοῦ ἑλληνα συγγραφέα, τόσο περισσότερο μάλιστα ὅσο τὸ ἔργο τοῦ Vico εἶχε τὰ χρόνια ἐκεῖνα σχεδὸν καλυφθεῖ ἀπὸ τὴ λήθη καὶ μόνο τελευταῖα ἀναγνωρίστηκε γνησκὰ ἡ προδρομικὴ σημασία του).

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ μας, σελ. 28.

τῆς θρησκευτικῆς ἀλήθειας¹, κ.ο.κ.) δὲν ἔχει σημασία. Σημασία ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι πιστεύουν πῶς ἡ Ἱστορία ἔχει κάποιο νόημα καὶ μιὰ προσεχτικὴ θεώρησή της μπορεῖ νὰ συλλάβει τὸ νόημα τοῦτο καὶ νὰ τὸ ἐξηγήσει.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ἀξία τῶν φιλοσοφικοῖστορικῶν ἰδεῶν ποὺ ἔχουν ἕως σήμερα προβληθεῖ ἀπὸ ὅσους σοβαρὰ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ δύσκολο τοῦτο θέμα, πρέπει νὰ ἀναγνωριστῇ ὅτι ἡ θεώρηση τῆς Ἱστορίας μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἐξερευνηθεῖ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, καὶ νόμιμη εἶναι καὶ ἀναπόφευκτη. Νόμιμη, γιατί εἶναι σύμφωνη μὲ τὸ βασικὸ αἶτημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ νὰ ἀπλώνει ἀπεριόριστα τὸ χῶρο τῶν ζητημάτων καὶ νὰ εἰσδύει στὸ βάθος τους, γιὰ νὰ θέσει καὶ νὰ προσπαθήσει νὰ λύσει τὶς ἔσχατες ἀπορίες. Ὅπως λοιπὸν στὴν ἐξέταση τοῦ φυσικοῦ κόσμου ὑπερπηδᾷ τὰ σύνορα τῶν κατὰ μέρος ἐπιστημῶν καὶ ἐρευνᾷ τὸ Σύμπαν ὡς ἐνότητα, γιὰ νὰ συντάξει τὸν κώδικα τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν νόμων του, ἔτσι καὶ στὴ θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ κόσμου ἀπλώνει τοὺς κύκλους του, γιὰ νὰ ἐποπτεύσει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα σὲ ὅλη τὴν (κατὰ χῶρο καὶ χρόνο) ἔκταση καὶ ἀπ' ὅλες τὶς ἀπόψεις της (τὴν οἰκονομική, τὴν πολιτική, τὴν καλλιτεχνική, τὴ θρησκευτικὴ κτλ.) καὶ διερευνᾷ τὶς πολλαπλὲς σχέσεις τῶν γεγονότων, μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ σύνολο, γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ἐὰν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἓνα δεσπόμενον ἱστορικὸν εἶδος ἢ ρυθμὸ, καὶ (στὴν πρώτη περίπτωσιν) ν' ἀνακαλύπτει ποῖος εἶναι ὁ βέβαιος ἢ ὁ πιθανότερος εἶδος ἢ ρυθμὸς τῆς Ἱστορίας. Πρὸς μιὰ τέτοια συνθετικὴ θεώρηση καὶ ἐρμηνεία τείνουν, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ προβλήματα τοὺς κινούμενες, τόσο οἱ φυσικὲς ὅσο καὶ οἱ ἱστορικὲς ἐπιστῆμες, καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι κατὰ τὴν πλατύτερην ἔννοιά της ἡ Φιλοσοφία: φυσικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ ἢ τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ἀκόμη καὶ ἀναπόφευκτη εἶναι γιὰ κάθε ἐρευνητικὸ καὶ ἀνήσυχο πνεῦμα ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Τὸν θεωρητικὸ ἄνθρωπο χαρακτηρίζει ἡ ἀκόμητη ὁρμὴ νὰ μὴν ἀνέχεται φραγμοὺς στὴν περιέργειά του, διαρκῶς νὰ σκαλίζει γιὰ νὰ πηγαίνει ὅλο καὶ πιὸ βαθιά, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων, ὅλα νὰ τὰ ἀναλύει, νὰ τὰ στοιροφυρῇ καὶ νὰ τὰ ἐξετάζει καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς πλευρά, ν' ἀνακαλύπτει ἀόρατες σχέσεις ἀνάμεσα σὲ φαινόμενα ποὺ βρίσκονται πολὺ μακριὰ (τοπικὰ καὶ χρονικὰ) τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, νὰ μὴ θεωρεῖ κανένα ζήτημα ὁριστικὰ κλειστό, ἀλλὰ τὸ κάθε τι νὰ ἀγωνίζεται νὰ τὸ φωτίσει, νὰ τὸ ἐξηγήσῃ, νὰ τὸ «καταλαβαίνει». Οἱ ἐρευνητὲς τῶν φυσικῶν φαινομένων ἀνανεώνουν διαρκῶς τὰ μέσα τους, τελειοποιοῦν τὰ ὄργανά τους, ἐπυροῦν κάθε τόσο καὶ

1. Ἐνας μεταφυσικὸς καὶ μαζὶ θρησκευτικὸς τόνος δεσπόμενος στὴ φιλοσοφικοῖστορικὴ σκέψη τοῦ δικοῦ μας Μάρκου Ρενιέρη. Ἡ Ἱστορία δείχνει, κατὰ τὴ γνώμη του, παραστατικὰ τὴ βαθεῖα πληγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὑποφέρει ἡ ἀνθρωπότητα: τὸ χωρισμὸ τοῦ «ἐγὼ» (τοῦ ἀτομικοῦ Λόγου ποὺ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χρόνους θριαμβεύει μὲ τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ) ἀπὸ τὸ «οὐκ ἐγὼ» (τὸ ἀπόσπομο Πνεῦμα, τὴν ἀδυσία τοῦ «λαοῦ», ὅπως ἐνσαρκώνεται στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς). Ἡ ἀπόληξη καὶ κἀθαρση τοῦ δράματος θὰ εἶναι νὰ ξαναβρεῖ τὴ χαμένη του ἐνότητα τὸ ἀνθρώπινο γένος μὲ τὴ συναίρεση αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων, ἐπομένως μὲ τὴ συγχώνευση Ἀνατολῆς καὶ Δύσης σὲ ἓνα οἰκουμενικὸ πολιτισμὸ. Σύμβολο καὶ ὁδηγὸς πρὸς αὐτὴ τὴν ἐροποίηση καὶ θέωση τοῦ κατατροχόμενου ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ διχασμὸ ἀνθρώπου: ὁ Χριστός, καὶ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιταχύνῃ τὴν καθολικὴ σωτηρία: ὁ Χριστιανισμός.

τολμηρότερα πειράματα, πλαταίνουν καὶ βαθαίνουν τὶς ἔννοιές τους, γιὰ νὰ ἀποσπᾶσουν ἀπὸ τὸ φυσικὸ Σύμπαν τὰ ἔσχατα μυστικά του, νὰ ἐξιχνιάσουν τὴ δομὴ τῶν βασικῶν στοιχείων του, τοὺς νόμους τῆς λειτουργίας του, τὴν ἀφειρηγία καὶ ἀπόληξή του μέσα στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο. Πῶς λοιπὸν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποχρεώσῃ ἢ νὰ πείσῃ τοὺς ἱστορικοὺς νὰ περιοριστοῦν ἀποκλειστικὰ στὴ διαπίστωση καὶ ἀφήγηση τοῦ «τί» καὶ «πῶς» τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ κάθε αἰτιολογικὴ καὶ τελολογικὴ ἐρμηνεία τους, ἀπὸ κάθε ἔνταξή τους σὲ μεγάλες ἐνότητες συναρμολογημένες μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ σύνολο, ἀπὸ κάθε ἐξέτασή τους κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ συνθετικοῦ στοχασμοῦ ποὺ εἶναι ὁλόκληρος εἰρμός, τάξη, σύστημα, καὶ γιὰ τοῦτο παντοῦ ἀναζητεῖ καὶ ἀπαιτεῖ τὸν εἶρμό, τὴν τάξη καὶ τὸ σύστημα¹; Εἰδικὰ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἱστορικοῦ βαραίνει καὶ ἓνας παραπάνω λόγος ποὺ τὸν παρορμᾷ μὲ δύναμη πρὸς τὶς θεωρήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους: τὸν ἄνθρωπο, τὶς πράξεις καὶ τὰ παθήματά του μελετᾷ, ὅχι φαινόμενα φυσικά, καὶ ἐπομένως δὲ μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἀσυγκίνητος ἀπέναντι στὸ ὕλικο του καὶ νὰ μείνῃ αὐστηρὰ σὲς ἀπλὲς διαπιστώσεις, ἀποφεύγοντας μὲ ἐπιμέλεια κάθε σημασιολόγησιν. Μὲ ὅλο ποὺ τὸ βλέμμα τοῦ ἱστορικοῦ προσηλῶνεται στὰ περασμένα, δὲν τὸν ἐνδιαφέρει τὸ παρελθὸν ἁπλῶς ὡς παρελθόν, ἀλλὰ ὡς προετοιμασία καὶ προῖδεασμός τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος τῆς ἀνθρωπότητος, ἄρα καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐπομένως τὰ ζητήματα ποὺ θέτει ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ζητήματα στενῶτα συνυφασμένα μὲ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου μόχθου, τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας, τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, καὶ ἀν' ἀκόμη ὁ ἴδιος πιέζει τὴ σκέψη του νὰ τὰ παραμερῇ, ἀδιάκοπα θὰ ἔρχονται στὸ προσκήνιο τῆς συνείδησής του καὶ διαρκῶς θὰ βρίσκονται στὴν ἄκρῃ τῆς πένας του. Δύο σκέψεις δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ τὶς ἀνεχθεῖ ὁ ἄνθρωπος, εἴτε τὴ «Φύση» θεωρεῖ εἴτε τὴν «Ἱστορία» (στὴ δεύτερῃ μάλιστα περίπτωσιν ἀκόμη λιγότερο παρὰ στὴν πρώτη): πρῶτα ὅτι ἀπέναντί του ἔχει ἓνα ἀσύνταχτο καὶ ἀναρχοῦμενο πλῆθος γεγονότων καὶ δεύτερο ὅτι ἔχει ἀνέκκλητα καταδικαστῇ νὰ εἶναι ἐγκλωβισμένος μέσα στὴν παρούσα στιγμή, ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ προβλέπει, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένον βαθμὸ, τὸ μέλλον γιὰ νὰ ἐξουσιάζῃ κατὰ κάποιο τρόπο τὴν τύχη του. Ἄν τοῦ ἀφαιρέσουμε τὴν πίστη στὴν τάξη τοῦ κόσμου καὶ τὴν προσδοκία ὅτι ἀνακαλύπτοντας τοὺς νόμους τῆς καὶ ὑπακούοντας σ' αὐτοὺς θὰ γίνῃ ἱκανὸς νὰ νικήσῃ τὴ «Φύση» ὅπως καὶ τὴν «Ἱστορία», ἴσως βέβαια νὰ ἐπιζήσει, θὰ πάρῃ ὅμως νὰ κάνει ἐρευνα ἐπιστημονικὴ καὶ νὰ ταλαιπωρεῖται γι' αὐτήν. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πίστις καὶ ἡ προσδοκία ἀποτελοῦν τὰ κίνητρα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καὶ ἐξηγοῦν γιατί στοχαστὲς περιοπῆς δὲν δειλιάζουν μπροστὰ στὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος καὶ μὲ ὅλο ποὺ βλέπουν ὅτι οἱ προγενέστεροί τους δὲν ἐπέτυχαν ὅσα προσδοκοῦσαν, αὐτοὶ ξαναρχίζουν τὸ ἴδιο ἔργο μὲ τὴν ἐλπίδα καλύτερης τύχης. Ὅπως πολὺ ὀρθὰ σημειώνει στὸ δοκίμιό του ὁ Μάρκος

1. «Pensare la storia» γράφει ὁ Benedetto Croce «è certamente periodizzarla, perché il pensiero è organismo, dialettica, dramma, e, come tale, ha i suoi periodi, il suo principio, il suo mezzo e la sua fine, e tutte le altre pause ideali che un dramma comporta e richiede». Teoria e Storia della Storiografia (6η ἐκδ. Bari 1948) σελ. 98-99.

Ρενιέρης, ἡ Ἱστορία χωρὶς τὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας εἶναι «σωρὸς γεγονότων σωρευθεὶς ἀπὸ τῆς τύχης τὴν τυφλὴν χεῖρα»· ὁ φιλόσοφος «καταβαίνων εἰς τοὺς τάφους τῶν αἰώνων, οὔτινες δὲν μᾶς ἄφησαν κληρονομίαν μήτε μίαν ἀνάμνησιν μήτε ἓν ὄνομα, δύναται νὰ προφητεύσῃ τὸ παρελθόν, ἢ ταχύτερος αὐτοῦ τοῦ χρόνου, νὰ γίνῃ σύγχρονος ἐκείνων οὔτινες θέλουν ὀνομάσῃ ἡμᾶς ἀρχαίους καὶ νὰ ἐνθυμηθῇ τὸ μέλλον»¹.

Ἀφοῦ ὄχι μόνο νόμιμη, ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτη εἶναι γιὰ κάθε γνήσιο καὶ γόνιμο ἱστορικὸ πνεῦμα ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, εὐκόλα ἐννοεῖται ἡ ἀδυναμία μας, μέσα σὲ μιὰν ἄξια τοῦ ὀνόματός της ἱστορικῆς πραγματείας, νὰ χαράξομε τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ καὶ νὰ προσδιορίσομε σὲ ποιοὺ σημείῳ τοῦ ἔργου στάματᾷ ἡ ἐπιστημονικὴ διαπίστωση καὶ ἐμφανίζεται ἡ φιλοσοφικὴ σημασιολογία τῶν γεγονότων, ἢ ποῦ λέγει τὴν τελευταία τῆς λέξης ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ ἀρχίζει πάλι νὰ μιλεῖ ἡ Ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας. Ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν πρέπει κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διαλογισμῶν του οὔτε στιγμὴ νὰ χάνει τὴν ἐπαφὴν μὲ τὰ ἔγκυρα πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, ἢ θέλει νὰ θεμελιώνει στερεὰ τὶς ὑποθέσεις του καὶ νὰ μὴν οἰκοδομεῖ στὸ κενό, ὅτι ἐπομένως κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ φιλοσοφεῖ ἀπάνω στὴν ἱστορία ἢ δὲν κατέχει τὴ γνῶσιν της καὶ ἢ δὲν ὑποβάλλει συνεχῶς τὶς θεωρητικὰ κατασκευές του στὴ βάσανον τῶν γεγονότων, εἶναι αὐτονόητο. Πιθανὸν ὅμως τὸ ἀντίστροφο νὰ μὴ φαίνεται σὲ μερικὸν ἐξίσου ἀναγκαῖο: κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἄραγε καὶ οἱ ἱστορικοὶ ἐπιστήμονες φιλοσοφοῦν ἀναπότρεπτα στὰ ἔργα τους; Τὴν ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ τὴν βροῦμε στὴν πράξιν τῆς ἱστοριογραφίας, καθὼς καὶ στὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας της. Ἐν πρώτοις σὲ ὅλῳ κατὰ κανόνα τῶν μεγάλων ἱστορικῶν (Θουκυδίδης, Πολύβιος, Gibbon, Michelet, Mommsen κ.τ.λ.) τὸ ἔργο βρίσκονται διάσπαρτες ἐξαιρετικὲς φιλοσοφικὲς ἀναπτύξεις καὶ παρατηρήσεις, ποὺ ὑπερβαίνουν τὴν ἀπλὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων καὶ προχωροῦν ἕως τὴ βαθύτερη σημασιολογίαν τους, δηλαδὴ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ εἰρμῶν ποὺ τὰ συνέχει καὶ τοῦ νοήματος ποὺ γίνονται φορεῖς του. Ἐπειτα, ἱστορία δὲν γράφεται χωρὶς **ἐπιλογὴ, συναρμολόγησιν καὶ ἱεράρχησιν** (κατὰ τὸ συντελεστὴ τῆς σπουδαιότητος)² τῶν γεγονότων ποὺ κρίνονται ἄξια νὰ ἀποτελέσῃ τὸν κορμὸ μιᾶς ἱστορικῆς ἐνότητος· αὕτη ὅμως ἡ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην ἓνα ἔτοιμο ἤδη ἐννοιολογικὸ πλαίσιο, μιὰν ἐποπτεία τοῦ συνόλου, ὀρισμένην ὀπτικὴ γωνία, μιὰ διάθεσιν δηλαδὴ καὶ μιὰ σκέψιν ποὺ (συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, φανερὰ ἢ ἀφα-

1. Δοκίμιον φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας (Ἀθήναι 1841) πρόλ.

2. Μιὰ λύση μόνο ἐπιδέχεται ἡ ἀντινομία ποὺ ὑπάρχει μέσα στὴν ἐννοία τῆς ἱστορικῆς «σπουδαιότητος»: ἡ σπουδαιότητα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, συνάρτησις τῆς ἀποτελεσματικότητός τους, διαβαθμίζεται μὲ τὴ φιλοσοφικὴ θεώρησίν τους, δηλ. προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ θέσιν ποὺ παίρνουν μέσα σὲ μιὰ γενικὴν ἐποπτεία καὶ σημασιολογίαν τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἐὰν δὲν ὑπῄρχον πάντω ἀπὸ τὰ γεγονότα μὲ τὸ φιλοσοφικὸ βλέμμα, δὲν μποροῦμε νὰ σταθμίσωμε τὴ σπουδαιότητά τους. — Ἄλλῃ λύσιν δὲν βλέπω, στὸ πρόβλημα τοῦ ὀρισμοῦ τῆς «σπουδαιότητος», ὅπου ὁ φαῦλος κύκλος φαίνεται ἀναπόφευκτος: ποιά γεγονότα ἀποτελοῦν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα; τὰ σπουδαῖα καὶ ποιά εἶναι τὰ σπουδαῖα; αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει ἡ ἱστορία!

νώς) ἔχει σχηματίσει μιὰν ἰδέαν γιὰ τὸ πῶς κυλάει καὶ ποῦ διευθύνεται ὁ τροχὸς τῆς ἱστορίας, καὶ ποῦ ἄλλη δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ διάθεσιν καὶ σκέψιν.¹ Ἄλλωστε, αὐτὸ ἀκριβῶς ζητοῦμε ἀπὸ τὸν δοκίμιον ἱστορικόν: νὰ μὴ μᾶς δώσει γυμνὰ καὶ ξερὰ τὰ γεγονότα, ἀλλὰ νὰ μᾶς δείξῃ τὶς σχέσεις, τὴ διαδοχὴ καὶ τὸ ρυθμὸν τους, τὴν ἀλληλουχίαν, τὴ φορὰ καὶ τὸ νόημά τους· νὰ μὴν ἀφηγηθῇ ἀπλῶς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ νὰ τὸ φωτίσῃ ἔτσι, ὥστε νὰ φανεῖ ἡ συνάρτησίν του μὲ τὸ παρὸν καὶ ὁ ἀντίλαλός του στὸ μέλλον — μὲ μιὰ λέξιν νὰ ἱστορήσῃ τὰ γεγονότα, ἀλλὰ μαζὶ καὶ νὰ φιλοσοφήσῃ ἀπάνω στὰ ἱστορούμενα.

Ὑπάρχει ὥστόσο μιὰ σειρὰ προβλημάτων ποὺ (χωρὶς φυσικὰ ν' ἀδιαφορήσῃ γιὰ τὴ θέσιν καὶ τὶς λύσεις τους) ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ ἡσυχᾶς τὴ διερευνήσῃ τους νὰ τὴν ἀφήσῃ στὸν φιλόσοφον. Εἶναι τὰ προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ φύσιν, στοὺς ὁρους καὶ στὴ σημασίαν τῆς ἱστορικῆς γνῶσης. Συγκεκριμένα καὶ ἀναλυτικότερα τὰ ἑξῆς: Τὴν ἴδια ἐσωτερικὴ διαδικασίαν ἔχει ὡς λειτουργία τοῦ θεωρητικοῦ συνειδέσθαι ἡ ἱστορικὴ γνῶσις, ὅπως κάθε ἐπιστημονικὰ πειθαρχημένη γνῶσις γενικά, ἢ ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενό της εἶναι ὄχι ὁ φυσικὸς ἀλλὰ ὁ ἱστορικὸς κόσμος, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἄλλη θὰ εἶναι ἡ δική της γνωσιολογικὴ ὁρμή, ὅτι δηλαδὴ ἐδῶ ἡ γνῶσις δὲν μεταχειρίζεται ἀπλῶς διαφορετικὰς μεθόδους (ποὺ προσδιάζουσιν στὴ φύσιν τοῦ ἀντικειμένου της), ἀλλὰ ἔχει καὶ διαφορετικὰς προϋποθέσεις, ἀρχὰς καὶ ἐπιδιώξεις; Ἀπὸ ποιῶν ὁρων ἐξαρτᾶται ἡ βεβαιότητα τῆς ἱστορικῆς γνῶσης, τὸ κύρος τῶν εὐρημάτων της; Μὲ ποιῶν τρόπους ἐξακριβώνεται καὶ μὲ ποιά κριτήρια ἐλέγχεται ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια; Συγκρίσεις μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τρόπους καὶ τὰ δόμολογα κριτήρια ποὺ ἀναδεύουσιν καὶ κατοχυρώνουσιν τὴν ἀλήθειαν σὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ θεωρητικοῦ συνειδέσθαι. Εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικειμενικὴ καὶ ἀπρόσωπη ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἢ ὄχι; Ἄν ναι, στὸν ἴδιον βαθμὸν καὶ μὲ τὰ ἴδια μέσα ποὺ παρατηροῦμε στὶς ἄλλες μορφὰς τῆς ἀλήθειας, ἢ ὄχι; Παραπονήσεις τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας (ἐμπρόθετες ἢ ἀκούσιες) καὶ ἡ βάσανος τῆς γνησιότητάς της. Ποιά εἶναι ἡ θεωρητικὴ, ἡ πρακτικὴ, καὶ ἡ παιδαγωγικὴ σημασία τῆς μελέτης τοῦ παρελθόντος; Τὸ θεωρητικὸν διαφέρει, ἡ πρακτικὴ σκοπιμότητα καὶ οἱ παιδαγωγικὲς (στὴ γενικότερη σημασίαν τοῦ ὁρου) προθέσεις στὴν καλλιέργειαν καὶ στὴν ὁργάνωσιν τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, καθὼς καὶ στὴ διατύπωση καὶ ἀνακοίνωσιν τῶν πορισμάτων της. Ἡ ἱστορία ὡς ἐπιστήμη, ὡς ὁδηγὸς τῆς ζωῆς, ὡς φρονηματοποιός. Ὁφέλεις καὶ κίνδυνοι τοῦ «ἱστορισμοῦ» κτλ. — Ὅλοφάνερα τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴ φύσιν τοὺς φιλοσοφικά, ἀλλὰ τύπον διαφορετικοῦ ἀπὸ τὰς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τῆς «Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας», ὅπως τὸ προσδιορίσαμε στὶς προηγούμενες σελίδες. Γιὰ νὰ

1. Ἀπέναντι στὸ αἶτημα τοῦ ἱστορικοῦ ποζιτιβισμοῦ, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Hippolyte Taine: «Après la collection des faits, la recherche des causes», πολὺν ὁρὰ παρατηρεῖ ὁ Benedetto Croce ὅτι καὶ στὴν ἱστορίαν δὲν ὑπάρχουσιν ἀκατέργαστα ἀπὸ τὴ σκέψιν, «ὡμὰ» γεγονότα (Teor. e stor. della Storiogr. σελ. 60-69), ὅτι «i fatti dimostrano la teoria, e la teoria i fatti» (La Storia come pensiero e come azione, 4η ἐκδ. Bari 1943, σελ. 9) καὶ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ διαχωριστοῖ ἡ «γνῶσις τοῦ γεγονότος» ἀπὸ τὴ «γνῶσιν τῆς γένεσός» του (La Storia κτλ. σελ. 147-149).

διαχωρίζουν τὶς δύο οἰκογένειες θεμάτων, μερικοὶ διαιροῦν τὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας σὲ δύο κλάδους: στὸν πρῶτο περιλαμβάνουν τὰ εἰδικὰ γιὰ τὴ φύση, τοὺς ὅρους καὶ τὴ σημασία τῆς ἱστορικῆς γνώσης προβλήματα, καὶ τὸν ὀνομάζουν «εἰδολογικὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας», στὸν δεύτερο ἀναθέτουν τὴν ἀναζήτησιν τοῦ νοήματος τῆς ἱστορίας καὶ τὸν ὀνομάζουν «ὕλική (καλύτερα: καθ' ὕλην) φιλοσοφία τῆς ἱστορίας»¹. Ὁρθότερο ὅμως νομίζω ὅτι εἶναι τὴν «καθ' ὕλην» φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἢ τοῦ πολιτισμοῦ νὰ τὴ θεωρήσουμε ὑποδιαίρεση τῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὴν **πλατύτερην** ἔννοιάν της, καὶ τὴν «εἰδολογικὴ» νὰ τὴν περιλάβουμε στὴ Γνωσιολογία (ποὺ εἶναι κλάδος τῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὴ **στενότερη** ἔννοιάν της) ὡς ἓνα κεφάλαιό της. Γιατὶ τὰ προβλήματά της εἶναι σαφῶς γνωσιολογικὰ καὶ ἐπομένως στὴ Φιλοσοφία τῆς Γνώσης ἀνήκει ἡ διερεῦνσή τους. — Ὅπως ὅποτε ἡ (θεωρητικὴ) θέσις καὶ λύσις τους δὲν εἶναι τῆς ἱστοριογραφίας σκοπός, οὔτε βρίσκεται μέσα σὲ κατὰ κύριο λόγο ἱστορικὰ συγγράμματα. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μπορεῖ ὁ ἱστορικὸς νὰ τὰ ἀγνοεῖ ἢ ὅτι δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ συνεισφέρει, μὲ τὴ σκέψιν καὶ τὴν ἐμπειρίαν του, στὴν ὀρθὴ τοποθέτησιν καὶ ἐπίλυσή τους· τὸ πρῶτο δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ἐρευνῆτὴ ποὺ ξέρεי τί ἀνεκτίμητη ἀξία ἔχει γιὰ τὸν ἀληθινὸ ἐπιστήμονα ὁ καλὸς θεωρητικὸς ὀπλισμὸς καὶ φροντίζει ἀδιάλειπτα γιὰ τὴν ἐξάρτυσίν του, καὶ τὸ δεύτερο εἶναι αὐτονόητο. Σημαίνει μόνον ὅτι τόσο στὶς σωματικὰς, ὅσο καὶ στὶς πνευματικὰς (σοβαρὰς) ἀπασχολήσεις ἡ ἀρχὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι ὀρθὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ. Ὅπως λοιπὸν ὁ φυσιοδίφης δὲν καταπονεῖται μὲ τὰ θεωρητικὰ ζητήματα, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ φύσιν, τοὺς ὅρους καὶ τὴ σημασία τῆς γνώσης τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀφήνει τὴ συστηματικὴ μελέτη τους στὸ φιλόσοφο, ἔτσι καὶ στὸν ἱστορικὸ ἢ φροντιστὴ ὑπαγορεύει νὰ παραπέμψει τὰ ἀντίστοιχα προβλήματα τῆς ἱστορικῆς γνώσης σὲ ἄλλον ἐρευνῆτὴ (ἐπίσης στὸ φιλόσοφο, ἀφοῦ καὶ τὰ πρῶτα καὶ τὰ δεύτερα εἶναι θέματα τῆς Γνωσιολογίας) καὶ αὐτὸς νὰ δοθεῖ ἀπερίσπαστος στὸ εἰδικὸ ἔργο του. Ἐὰν πάλι ἐπιθυμεῖ καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνᾶ νὰ ἐγκύψει, καὶ ἐλεύθερος εἶναι νὰ τὸ πράξει (γιὰ τὴ θῆρα τῆς ἀλήθειας οἱ χῶροι εἶναι «ἀνοιχτοί» σὲ ὅλους) καὶ ἀξιέπαινος· ἂς γνωρίζει ὅμως ὅτι τότε δὲν κάνει ἱστορία, ἀλλὰ φιλοσοφία. Ὅχι γενικὴ φιλοσοφία, ὅπως ὅταν ἐποπτεύει στὸ σύνολό της τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἀναζητώντας τὸ βαθύτερο νόημά της, ἀλλὰ εἰδικὴ φιλοσοφία, Γνωσιολογία.

Τὸ συμπέρασμά μας ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν, ποὺ προηγήθηκε, εἶναι ὅτι καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξιν τῆς ἱστοριογραφίας οἱ ἐπιστημονικὲς διαπιστώσεις συνυφαίνονται τόσο στενὰ καὶ ἀδιάσπαστα μὲ τὶς φιλοσοφικὰς σημασιολογήσεις, ὥστε οὔτε θεμιτὸ οὔτε δυνατὸν εἶναι ὁ ἱστορικὸς νὰ περιορίζεται στὴν ἀναζήτησιν καὶ ἀφήγησιν τῶν γεγονότων χωρὶς ταυτόχρονα νὰ ἐξηγεῖ τὴ γένεσιν καὶ τὶς ἐξελίξεις τους ἢ νὰ ὑπογραμμίζει τὸ βαθύτερο νόημά τους. Ἄν λοιπὸν θέλομε (γιὰ λόγους θεωρητικοὺς ἢ πρακτικοὺς) νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβειαν τὸ καθ' αὐτὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ ἀποχωρίζοντάς το ἀπὸ συγγενεῖς πνευματικὰς ἀσχολίας, μποροῦμε μόνον

1. Formal and material philosophy of history. Βλ. τὸ ἄρθρον τοῦ Maurice Mandelbaum Some neglected philosophic problems regarding History, μέσα στὸ περιοδ. The Journal of Philosophy, τόμ. XLIX, τευχ. 10 (New York, 8 Μαΐου 1952) σελ. 317-318.

νὰ τὸ διαστείλομε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος πρὸς τὸ χρονικὸ (νοούμενο ὡς ἀφήγημα συμβάντων χωρὶς ἀξιώσεις ἐπιστημονικῆς διεργασίας τῶν δεδομένων) καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ διερεῦνσιν τῶν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Ἐδῶ οἱ διακρίσεις ἔχουν ἐπαρκῆ ἐρείσματα καὶ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μπορεῖ νὰ χαραχθεῖ καθαρὰ τόσο στὴν πράξιν, ὅσο καὶ στὴ θεωρίαν. Τὸ χρονικὸ δὲν εἶναι **ἀκόμη** ἱστορία, ἀλλὰ ἐμπειρικὸ κατασκευάσμα ποὺ δὲν ἔχει (μὲ τὴν κατὰ πλάτος καὶ βάθος ἐρευνᾶ) ὑψωθεί ἕως τὴν περιωπὴ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἡ συστηματικὴ διερεῦνσιν τῶν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς γνώσης δὲν εἶναι **πλέον** ἱστορία, ἀλλὰ Γνωσιολογία, δηλαδὴ καθαρὴ φιλοσοφία.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

Ἡ ΝΕΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ «ΙΛΙΑΔΑΣ»

Ἐνας μεταφραστικὸς ἄθλος εἶδε τὸ φῶς τῆς ἐκδόσεως στὸ τέλος τοῦ 1955: ἡ ἀπόδοσις στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα τῆς Ἰλιάδας τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τὸν Ν. Καζαντζάκη καὶ τὸν Ι. Θ. Κακριδῆ. Ἐνας ἐξαίρετος νεοελληνας συγγραφέας κι' ἓνας ἐπὶ λεκτοῦ φιλόλογος ὕψωσαν μὲ μόχθο τὸ λογοτεχνικὸ καὶ φιλολογικὸ αὐτὸ μνημεῖο καὶ τὸ παραδίδουν στὴ σημερινὴ καὶ στὴν ἀριανὴ ἐλληνικὴ νεότητι, γιὰ νὰ τὴν κάνουν νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἄμεσα καὶ ζωντανὰ μὲ τὸν ἀρχέτυπο ἐλληνικὸ ποιητικὸν λόγο. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς μεταφραστὰς ἔχει ἐλκύσει τὴν παγκόσμιαν προσοχὴ μὲ τὸ ἀδρὸ συγγραφικὸ ἔργο του. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ ἐγκυρότερος φιλόλογος τοῦ τόπου μας στὰ ὁμηρικὰ θέματα, τόσο ποὺ ξένα ἐπιφανῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τοῦ ἔχουν ἀναθέσει τὴν κριτικὴ τῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφοροῦν γύρω ἀπὸ τὸν Ὀμηρον. Οἱ ὁμηρικὲς μελέτες του — «Ἡ σκηνὴ τοῦ Χρύση στὴν Ἰλιάδα» (1939), «Ἡ Ὀμηρικὴ παρομοίωσις» (1942), «Ὀμηρικὲς ἐρευνες» (1944), «Τὸ Ὀμηρικὸ ζήτημα» (1946), «Ὀμηρικὰ θέματα» (1954) κ.λ.π. — ἀποτελοῦν φιλολογικὰς ἐργασίας πρωτοτύπους καὶ συστηματικὰς.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ, ποὺ τὸ ἐλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸν ἔχει σὲ ἔμμετρη μετάφρασιν τὴν Ἰλιάδα. Ἀναφέρουμε δύο τέτοιες μεταφράσεις: τοῦ Ἰακ. Πολυλά (1890) καὶ τοῦ Ἀλεξ. Πάλλη (1892). Ἡ δεύτερη εἶχε τεράστια ἀπήχησιν στὰ χρόνια τῶν μεγάλων ἀγώνων τοῦ Δημοτικισμοῦ. Εἶναι προικισμένη μὲ πολλὰ προτερήματα, ἰδίως ἔχει γλωσσικὸ πλοῦτο, ἂν καὶ τείνει κάποτε πρὸς τὴν ἐλεύθερον ἀπόδοσιν καὶ παρουσιάζει τολμηροὺς νεολογισμούς. Ἡ πρώτη εἶναι γλωσσικὰ ἀκατάστατος κι' ἔχει κάποιες ἐρμηνευτικὰς διαταραχάς.

Ἡ μετάφρασις τῆς Ἰλιάδας ἀπὸ τὸν Καζαντζάκη καὶ τὸν Κακριδῆ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ φιλολογικώτερη. Ἡ ἐρμηνεία εἶναι πιστὴ, καὶ σ' αὐτὸ βοήθησε ἡ εὐτυχισμένη συνεργασία τοῦ ἐξοχου συγγραφέα μὲ τὸν δοκιμώτατον φιλόλογον. Ἡ μετάφρασις αὕτη μπορεῖ νὰ εἰπεῖ κανένας ἀλάθευτα ὅτι ἀποθεώνει τὸν νεοελληνικὸν γλωσσικὸν θησαυρὸν μὲ τὴν προσήλωσιν στοὺς καθαρὰ νεοελληνικοὺς τύπους τῶν λέξεων.

Θὰ παρατηρήσουμε καὶ κάτι ἄλλο: τὴ Γραμματικὴν τῆς Δημοτικῆς μᾶς τὴν

Ὑπάρχει καὶ περίπτωση τοῦ 17σύλλαβου ἱαμβικοῦ, ὅπου μιὰ δισύλλαβη λέξη προστίθεται στὸ δεύτερο 7σύλλαβο ἡμιστίχιο καὶ γίνεται αὐτὸ 9σύλλαβο. Ἔχουμε τότε στίχο μετὰ συλλαβὲς 8+9, ὅπως ὁ 17σύλλαβος αὐτὸς τοῦ Παλαμᾶ:

ἐκεῖ ὅπου φλοῖστος μουσικὸς γίνεται ὁ βόγγος τῶν ἀγώνων.

Ἀλλὰ ἔτσι μοιάζει σὰ νὰ φεύγουμε κάπως ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τοῦ «πολιτικοῦ» στίχου τῶν Βυζαντινῶν καὶ τοῦ «ἐθνικοῦ» τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, πὺν ἢ προσωπικὴ ποίηση τὸν καλλιέργησε ὡς 15σύλλαβο ἱαμβικὸ καὶ τὸν ἀνανέωσαν τὰ μεγάλα ποιητικὰ ὀνόματα τῆς Νέας Ἑλλάδας: ὁ Σολωμὸς μετὰ τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους», ὁ Παλαμᾶς μετὰ τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλεῖα», ὁ Σικελιανὸς μετὰ τὴ «Πάσχα τῶν Ἑλλήνων».

Ὁρθότατα δὲν μετέφεραν οἱ μεταφραστές τὸν προσφωδιακὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο τοῦ Ὀμήρου σὲ δακτυλικούς 17σύλλαβους τονικούς στίχους, ὅπως λ.χ. αὐτὸς τοῦ Παλαμᾶ στὸν «Πρῶτο λόγο τῶν Παραδείσων»:

Μόλις παράλαβ' ἐσέν, ἀκριβέ, τὸ φτωχούλι τὸ μνήμα.

Τὸ δακτυλικὸ μέτρο εἶναι τῆς λογίας ποιήσεως. Εἶναι δουλικὴ ἢ μίμηση τοῦ ἀρχαίου δακτυλικοῦ ἐξάμετρου ἀπὸ τὸ τονικὸ δακτυλικὸ μέτρο. Αὐτὴ τὴ μίμηση τὴν ἀπέφυγαν ὁ Καζαντζάκης καὶ ὁ Κακριδῆς, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν τοὺς καὶ τὸ δι, ἂν γιὰ τοὺς ἀρχαίους ὁ στίχος τοῦ ἔπους ἦταν ὁ δακτυλικὸς ἐξάμετρος, σὴν νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἶναι κατὰ παράδοση ὁ 15σύλλαβος ἱαμβικός. Ὁ 17σύλλαβος τοῦ Καζαντζάκη καὶ Κακριδῆ θεωρήθηκε ἀρμοδιώτερος γιὰ λόγους οἰκονομίας τοῦ στίχου, ὅπως ἐξηγήσαμε παραπάνω.

Κάποτε μάλιστα καὶ δόκιμοι ποιητὲς μᾶς ἔδωσαν τὸν 15σύλλαβο καὶ τὸν 17σύλλαβο ἱαμβικούς μαζί, στὸ ἴδιο ποίημα, ἀδελφωμένους. Ἰδὸν μιὰ τέτοια σύζευξη στὰ «Ἐλεύθερα Δωδεκάνησα» τοῦ Σικελιανοῦ:

Καὶ νὰ: ὡς ἐτοῦτη σταματᾷ ἡ φωνὴ στοῦ Αἰγαίου τὴν ἄπλα (15)
δραμα μέγα ξεσκεπάζεται στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου (17).

Ἀξιοπρόσεχτο εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ δεκάστιχα πρῶτα ἡμιστίχια σὴν μετάφραση τοῦ Καζαντζάκη καὶ τοῦ Κακριδῆ εἶναι ὀξύτονα. Στὸ μέγα μέρος εἶναι προπαροξύτονα. Ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὰ δύο εἶναι προφανής. Στεκόμαστε μόνο σὴν ραμφιδία Α. Ἐκεῖ ἔχουμε 9 μόνο ὀξύτονα πρῶτα ἡμιστίχια σὴν στίχους 22, 171, 218, 225, 251, 376, 400, 455, 561. Δηλαδή ἀπὸ 611 στίχους, πὺν ἔχει ἡ ραμφιδία Α σὴν μετάφραση (τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀρίθμηση ἔχουν οἱ ἴδιοι στίχοι στὸ ἀρχαῖο κείμενο), οἱ 602 ἔχουν προπαροξύτονο τὸ πρῶτο ἡμιστίχίον τοὺς καὶ οἱ 9 ὀξύτονο.

Ἡ μετάφραση αὐτὴ τῆς Ἰλιάδας εἶναι σφιχτοδεμένη, ρωμαλέα, χωρὶς πολὺς ἀναλύσεις λέξεων. Εὐρῶστα καὶ ἐκφραστικώτατα νεοελληνικά σύνθετα ἀποδίδουν εὐστοχα τὰ ὁμηρικὰ σύνθετα, ὅπως φαίνεται στὰ ἐπόμενα λίγα παραδείγματα, πὺν εἶναι ὅλα παρμένα ἀπὸ τὴ ραμφιδία Θ: κεραυνόχαρος=πὺν χαίρεται τοὺς κεραυνούς (τερπικέραυνος Θ 2), ἀντροδύναμον=γενναίου (ὑπερθύμου Θ 120), ὀρθοκέρατα=πὺν ἔχουν κέρατα ὀλόρθα (ὀρθοκραιράων Θ 231), κρουσταλλόχερη

= μετὰ τὰ ἄσπρα χέρια (λευκώλενος Θ 350, 381), καστροπολεμίτης=πὺν κυριεῖται τὰ κάστρα (πτολίπορθον Θ 372), νεφελοστοιβάχτης=πὺν μαζεῖται τὰ σύννεφα (νεφεληγερέτας Θ 387), μαστιγόλαμνα=κυβερονῶνται μετὰ τὸ κέντρισμα (κεντρη-νεκέας Θ 396), πουργογέννητη=πὺν γεννιέται τὸ πρῶτ (ἡριγενεῖς Θ 508), ψαρομελιγγάτους=μετὰ τοὺς ἄσπρους κρόταφους (πολιοκροτάφους Θ 518) κ.λ.π.

Ὁ Πάλλης μετὰ τὴν ἴδια ἐπιτυχία τὸν νεφελοστοιβάχτη τοῦ Καζαντζάκη καὶ Κακριδῆ τὸν γράφει συγνεφροσυνάχτη, τὸν ἀντροδύναμο τὸν λέει ἀράθυμο. Ἀλλὰ τὸν τερπικέραυνον=κεραυνόχαρον τὸν ὀνομάζει βροντορήχτη, τὸ λευκώλενος τὸ μεταφράζει στὸ Θ 350 μαρμαρόλαιμη, ἐνῶ στὸ Θ 381 τὸ ἀλλάζει σὲ κρουσταλλόκορφη. Ἀφήνει ἀμετάφραστες ἐξ ἄλλου κάποιες λέξεις, ὅπως ὀρθοκραιράων κ.λ.π. Στεκόμαστε μόνο σ' αὐτὰ τὰ λίγα παραδείγματα.

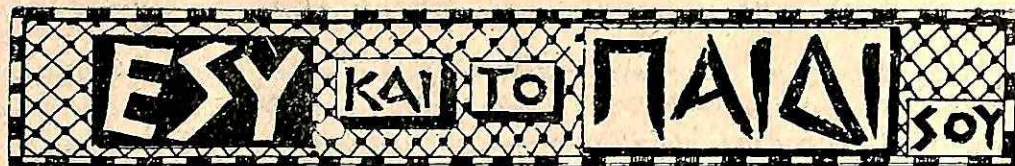
Στὸν Πολυλὰ τὸ χρώμα τῆς μεταφράσεως εἶναι ἀσθενέστερο, λιγώτερο τονιζόμενο. Αἰφνης, ὁ τερπικέραυνος γίνεται ὑπέρτατος, τὸ νεφεληγερέτας ἀποδίνεται ἀστροποφόρος, τὸ ἡριγενεῖς ἐρμηνεύεται ὡς πὺν νὰ φέξει κ.λ.π.

Πρὶν κλείσουμε τὸ σημεῖμά μας αὐτό, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι στὰ 1936 σὲ α' ἐκδοση καὶ στὰ 1948 σὲ β' ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη ὁ Ι. Θ. Κακριδῆς τύπωσε τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του «Τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα», πὺν—ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος—«κύριος σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ δείξει πόση ἀξία μορφωτικὴ ἔχει ἡ μετάφραση σὰν ἐνέργεια». Στὸ βιβλίο αὐτὸ τὸ πρόβλημα τῆς μεταφράσεως ἀντιμετωπίζεται συστηματικὰ καὶ ἀντικρίζονται οἱ μεταφραστικὲς δυσκολίες σὴν λεπτομέρειές τοὺς. Ὡς πράξη τῶν μεταφραστικῶν θεωριῶν ἐκείνων πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ εὐτυχισμένη ἀπόδοση τοῦ Ὀμήρου σὴν νεοελληνικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν ἴδιο μελετητὴ καὶ ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ «Ἀλέξη Ζορμπᾶ», πὺν ὁμοία ἐβύθισε τὴ σκέψη του στὰ μεταφραστικὰ ζητήματα, μετὰ τὴν πολύτιμη πείρα, πὺν ἔχει ἀποκτήσει μεταφράζοντας Δάντε κ.λ.π.

Μιὰ παράδοση ἀρχαία θεωροῦσε τὸν πρῶτο στίχο τῆς Ἰλιάδας ὡς στίχο τάχα τοῦ Ὀρφέα. Ἔτσι ὁ Ὀμηρος ἔπαιρνε δίπλα σὴν ἀσυναγώνιστη ποιητικὴ του ὑπόσταση καὶ μιὰν ἄλλη: τὴν ἡμιθεϊκὴ. Καὶ εἶναι ἀληθινὰ γοητευτικὸ ν' ἀναλογίζεται κανένας ὅτι αὐτοὺς τοὺς ἡμιθεϊκούς στίχους, πὺν κάποιες λέξεις τοὺς ζοῦν καὶ σήμερα σὴν ζωντανὴ λαλιὰ τοῦ λαοῦ μας, τοὺς ἀνασταίνουν μετὰ τὴν ρωμαλεότητα καὶ χάρη σὴν σύγχρονο παλμὸ οἱ δύο ἐκλεκτοὶ μεταφραστές.

Ἀπὸ τοὺς ἴδιους μεταφραστές περιμένουμε ἀκόμα κάτι ἄλλο: ἔχει ἀναγγελεῖ ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ὁ Καζαντζάκης καὶ ὁ Κακριδῆς θὰ μεταφράσουν καὶ τὴν Ὀδύσσεια τοῦ Ὀμήρου. Ἔτσι θὰ ὁλοκληρώσουν τὴ μεγάλη, τὴν πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ, μεταφραστικὴ αὐτὴ προσφορά τοὺς, γιὰ τὴν ὁποία θὰ τοὺς εὐγνωμονοῦν ἡ τωρινὴ καὶ οἱ ἐρχόμενες ἐλληνικὲς γενεές.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΕΥΔΗΣ

Η ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Ἡ ἀρχαία Σπάρτη μᾶς παρουσιάζει τὸ πρότυπο μιᾶς πολιτείας, μὲ κύριο σκοπὸ τῆς νὰ δημιουργήσῃ ἀγαθοὺς πολῖτες, πὺν νὰ τὴν ὑπηρετοῦν μὲ αὐστηρὴ πειθαρχία, καὶ γενναίους στρατιῶτες, πὺν νὰ τὴν ὑπερασπίζουν μὲ αὐταπάρνηση. Τὸ ἄτομο ἦταν σ' αὐτὴν προπάντων μέρος τοῦ συνόλου, καὶ ἀξίζε ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸ βαθμὸ πὺν θὰ ὑπηρετοῦσε τὸ σύνολο αὐτό.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ, λοιπόν, καὶ ἀξίζει νὰ τὸ προσέξῃ κανεὶς ἰδιαίτερα τὸ ὅτι ἡ αὐστηρὴ ἐκείνη στρατιωτικὴ πολιτεία φυλάχτηκε ἀπὸ τὸ νὰ ξεπεράσῃ κάποια ὅρια. Εἶχε καταλάβει, ἀπὸ σοφία ἢ ἀπὸ διαίσθηση, πὺς ἂν τὰ περνοῦσε θὰ ἦταν γιὰ ζημιὰ τῆς.

Τὴν ἀγωγή δηλαδὴ τῆς αὐστηρὰ πειθαρχημένης καὶ στρατιωτικῆς ζωῆς ἀρχίζε νὰ τὴν ἐφαρμόζῃ, ἀφοῦ τὰ παιδιὰ εἶχαν περάσει τὰ πρῶτα ἐπὶ χρόνια τῆς ζωῆς τοὺς μέσα στὴν οἰκογένειά τους, κάτω ἀπὸ τῆς μητέρας τοὺς τὴ ματιά. Ἀναγκώριζαν, ἀκόμη καὶ οἱ ἀλύγιστοι ἐκεῖνοι στρατιῶτες, πὺς γιὰ νὰ διαμορφωθῇ τὸ παιδί ὁμαλὰ σὲ ἄρτια προσωπικότητα, θὰ ἔπρεπε — πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐπίδραση — νὰ διαπλάσῃ τὴν ψυχὴ του μέσα στὸ φυσιολογικὸ περιβάλλον, πὺν περιμένει τὸ κάθε παιδί πρὶν νὰ γεννηθῇ καὶ εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ἐτοιμασμένο νὰ τὸ δεχτῇ, δηλαδὴ στὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον.

Σήμερα, ὅστερα ἀπὸ τὸσους αἰῶνες, ὅστερα ἀπὸ τόση πρόοδο πὺν σημείωσαν ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Παιδαγωγική, βλέπομε καθαρὰ πὺς ἡ ἀπόφαση ἐκείνη τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν στηριζόταν σὲ νόμους βαθεῖς καὶ ἀκατάλυτους.

Οἱ ἔρευνες καὶ οἱ παρατηρήσεις σὲ παιδιὰ πὺν εἶχαν τὴν ἀτυχία ν' ἀνατραφοῦν καὶ νὰ μεγαλώσουν σὲ τεχνητὸ περιβάλλον — σὲ διάφορα ἰδρύματα — μᾶς μιλοῦν πολὺ πειστικά¹.

Ὅλες οἱ παρατηρήσεις, μὲ καταπληκτικὴ συμφωνία, ὁδηγοῦν στὸ ἴδιο συμπέρασμα. Τὰ παιδιὰ πὺν μεγαλώνουν σὲ ἰδρύματα παρουσιάζουν ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς τοὺς μερικὲς ἀνωμαλίες: Κάποια ἐπιβράδυνση στὴν ἐμφάνιση ὁρισμένων ἰδιοτήτων καὶ στὴν ἀνάπτυξη μερικῶν ἱκανοτήτων, ἐκείνων ἀκριβῶς, πὺν ἡ καλλιέργειά τους στηρίζεται στὴ συναισθηματικὴ σχέση μὲ τοὺς γονεῖς, ἰδιαίτερα μὲ τὴν μητέρα. Τὰ παιδιὰ αὐτὰ λ. χ. ἔχουν σὲ μικρότερο βαθμὸ τὴ μιμητικὴ ἱκανότητα ἀπὸ ὅ,τι τὰ παιδιὰ πὺν ἀνατρέφονται μέσα στὴν οἰκογένειά τους, ἀντιδροῦν ἀσθενέστερα στὸ περιβάλλον τους — περιβάλλον πολυπρόσωπο καὶ μεταβλητὸ — δυσκολοσυννηθίζουν νὰ εἶναι καθαρά, μαθαίνουν ἀργότερα καὶ δυσκολώτερα νὰ μιλοῦν.

1. Βλ. καὶ D. Burlingham et A. Freud « Enfants sans famille » Presses Universitaires de France.

Ἀληθινά, ἡ συναισθηματικὴ σχέση μὲ τὴν μητέρα εἶναι ὁ βασικὸς καὶ ὁ κυριότερος συντελεστὴς τῆς ἀγωγῆς.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς, τὸ πρῶτο καὶ τὸ μόνο ἀγαθὸ πὺν ἐνδιαφέρει τὸ παιδί, ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, εἶναι ἡ μητέρα του. Ἀπὸ αὐτὴν ξεκινοῦν ὅλες οἱ προσπάθειές του γιὰ προσαρμογὴ φυσικὴ ἢ ἠθικὴ στοὺς νόμους πὺν ἐπιβάλλει ἡ ζωὴ γύρω του. Αὐτὴν θέλει νὰ εὐχαριστήσῃ τὸ μικρό. Καὶ πάλι ἡ κάθε κατάκτηση τοῦ παιδιοῦ δίνει στὴν μητέρα τὴ μεγαλύτερη ἱκανοποίηση καὶ τὴν πιὸ ἄδολη χαρὰ. Δυὸ ἀκατάλυτα ρεύματα, ἄντα — καὶ συγχρόνως πολὺ αἰσθητὰ — ἡ ἀνάγκη τοῦ παιδιοῦ νὰ τὸ ἀγαποῦν, νὰ τὸ περιθάλπουν, νὰ τὸ λογαριάζουν, ἀκόμη καὶ νὰ τὸ θαυμάζουν, καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς μητέρας νὰ προσφέρῃ ἀφειδώλευτα τὴν ἀγάπην καὶ τίς φροντίδες τῆς, ἡ ἔνστικτη ὁπὴ τῆς νὰ καμαρώνῃ — τυφλὰ ἔστω — τὸ παιδί τῆς συναντιοῦνται εὐτυχισμένα, γιὰ νὰ συμπληρωθῇ φυσιολογικὰ καὶ ὁμαλὰ ἡ δημιουργία τοῦ κάθε ἀνθρώπου.

Ἡ μητέρα ἀνοίγει τὴν ὁραία Πύλη τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ γιὰ νὰ μπῇ σ' αὐτὴν τὸ ἅγιο φῶς τῆς Ἀγάπης. Ὅσο πιὸ καθαρὸ θὰ εἶναι τὸ φῶς αὐτό, τόσο περισσότερο ἡ νηπιακὴ καρδιά θὰ γίνῃ ἀργότερα ἱκανὴ ν' ἀπλώνεται ὅλο καὶ σὲ μεγαλύτερους κύκλους, νὰ ὑψώνεται σὲ σφαῖρες περισσότερο ὑψηλές: τόσο περισσότερο θὰ γίνῃ ἀξία νὰ γνωρίσῃ ἴσως κάποτε τὴν πλατιὰ ἀγάπην γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, τὴν ὑψηλὴ ἀγάπην γιὰ τίς ἰδέες.

Αὐτὴ ἡ δίψα τῆς ἀγάπης, αὐτὴ ἡ ἔνστικτη ἀνάγκη γιὰ μητρικὴ περίθαλψη καὶ ἀφοσίωση τυραννεῖ τίς ψυχὰς ὅλων τῶν παιδιῶν πὺν ἀνασταίνονται στὰ ἰδρύματα.

Δὲν εἶναι ὅμως λιγότερο σημαντικὴ γιὰ τὴν κανονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ ἡ ἀπουσία τοῦ πατέρα.

Μέσα στὴν κανονικὴ οἰκογένεια ἡδὴ τὸ παιδάκι τῶν δυὸ χρόνων κοιτάζει μὲ θαυμασμὸ τὸν πατέρα του γιὰ τὴ δύναμή του, νιώθει τὴν ἀνώτερη ἐξουσία του, διστάζει πὺς αὐτὸς εἶναι — ὅπως τόσο ὁμορφα τὸ λέει ὁ λαὸς μας — ὁ στυλὸς τοῦ σπιτιοῦ.

Ἄν τὰ καλὰ ὁργανωμένα ἰδρύματα κατορθώσουν μὲ διαφόρους τρόπους καὶ μὲ καλλιεργημένα πρόσωπα — ἔστω καὶ ἐναλλασσόμενα — νὰ μετριάσουν κάπως τὸ κενὸ πὺν μένει στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὴ στέρηση τῆς μητέρας, δὲν μποροῦν νὰ κάμουν τίποτα γιὰ ν' ἀναπληρώσουν τὸν πατέρα. Ἡ θέση του μένει ἐντελῶς ἄδεια.

Τὴν ἀγαπητὴ καὶ σεβαστὴ μαζί μορφή τοῦ πατέρα, πὺν προσωποποιεῖ γιὰ τὰ παιδιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀσφάλεια, πὺν μπορεῖ νὰ χαρίξῃ θησανροὺς τρυφερότητας, ἀλλὰ ἔχει ἐπίσης, ὅταν χρειάζεται, νὰ ἐπιβάλλῃ τοὺς ἀναγκαίους περιορισμοὺς καὶ τὴν ἀναντίρρητη πειθαρχία, τοῦ πατέρα πὺν εἶναι ἡ αἰσθητὴ προσωποποίηση — ἀγαθὴ καὶ αὐστηρὴ μαζί — τοῦ Νόμου, τὴν ἀντικαθιστοῦν στὰ ἰδρύματα δυνάμεις ἀπρόσωπες καὶ κανονισμοί, πὺν ποτὲ δὲν μποροῦν τὰ παιδιὰ νὰ τοὺς νιώσουν πραγματικά, νὰ τοὺς ἀγαπήσουν ἐσώψυχα καὶ νὰ τοὺς σεβαστοῦν. Καὶ ἡ ζημιὰ δὲν εἶναι μικρή. Ἀληθινά, ὅ,τι χίττει ἀδιάκοπα μὲ ὑπομονετικὴ στοργὴ ἡ μητέρα, τὸ θεμελιώνει καὶ τὸ στερεώνει μέσα στὴν οἰκογένεια ὁ πατέρας μὲ μόνη τὴν παρουσία του.

Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία ἑνὸς πατέρα ἐκδηλώνεται ἐπίσης

πολὺν ζωηρὰ στὰ παιδιὰ τῶν ἰδρυμάτων. Ὅπως διψοῦν γιὰ μιὰ μητέρα, μὲ παρόμοιο πάθος ἀποζητοῦν καὶ ἕναν πατέρα. Συχνὰ ζητοῦν ν' ἀναπληρώσουν μὲ τὴ φαντασία τὸ ἀγαθὸ πὺν ἡ μοῖρα τοὺς ἔχει στερήσει· πλάθουν νοερὰ τὶς μορφὲς ποθητῶν γονέων, καὶ ζοῦν σὲ ὀνειροπολήματα μὲ τὶς ἄυλες αὐτὲς πλαστὲς μορφὲς μιὰ στενὴ συναισθηματικὴ ζωὴ. Ἀλίμονο ὅμως! Ἡ φαντασία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ δώσῃ στὴν ψυχὴ αὐτὸ πὺν τῆς στέρησε ἡ πραγματικότητα καὶ πὺν τόσο τῆς χρειάζεται γιὰ νὰ καλλιεργηθῇ καὶ νὰ ὀριμασθῇ: τὸ βαθὺ αἶσθημα τῆς Ἀγάπης, προσωποποιημένο στὴ μητέρα, τὴν ἔννοια τοῦ Χρέους, προσωποποιημένη στὸν πατέρα.

Ἡ μητέρα, ἐνσάρκωση τῆς Ἀγάπης, καὶ ὁ πατέρας, ἐνσάρκωση τοῦ Χρέους, εἶναι ἐκεῖνοι πὺν θὰ μπορέσουν βαθμιαῖα καὶ ἀνεπαίσθητα νὰ μνησούν τὸ παιδί στὴν ἠθικὴ ζωὴ.

Ὅταν τὸ μωρὸ πρωτοέρχεται στὸν κόσμον δὲν ὑπακούει παρὰ μόνο στίς ἐπιθυμίες του. Μὰ λίγο λίγο μαθαίνει — καὶ τὸ δέχεται μὲ χαρὰ — νὰ ὑποχωρῇ καὶ νὰ στερηθῇ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς γιὰ τὴν ἀγάπην τῆς μητέρας, καὶ ἔπειτα γιὰ νὰ ἔχῃ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ πατέρα. Λίγο ἀργότερα μαθαίνει νὰ παραδέχεται καὶ αὐτὸ τὴ γνώμην πὺν ἔχουν οἱ γονεῖς του. Καθὼς ἀναπτύσσεται τὶς ἀγαπημένες μορφὲς τους, ἀναθυμᾶται καὶ τὴ γνώμην τους γιὰ καθεὶ πὺν μπορεῖ νὰ τὸ ἀφορᾷ, καὶ προσπαθεῖ νὰ ρυθμίσῃ τὴ συμπεριφορὰ του, ὅπως ξέρεῖ πὺς θὰ ἦταν εὐχάριστη σ' αὐτούς. Ἔτσι ἀνεπαίσθητα ἔρχεται κάποτε μιὰ μέρα, πὺν τὴ θέσῃ τῶν ἀγαπημένων μορφῶν πὺν ὀδηγοῦν θὰ τὴν πάρῃ μιὰ ἐσωτερικὴ ἠθικὴ κρίσις καὶ προσταγὴ. Αὐτὴ θὰ κυβερνᾷ πὰ ἀνεξάρτητα τὴ συμπεριφορὰ. Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ὅμως αὐτὸς ὁ ἠθικὸς νόμος στὴ συνείδηση, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ ἔχουν προϋπάρξῃ στὴν ψυχὴ, στὰ πρῶτα πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς, σὰν καθοδηγητικὲς δυνάμεις, μορφὲς πολὺ ἀγαπητῆς, οἱ μορφὲς τῶν γονέων. Κανένας κανονισμός, οὔτε ὁ πὺν σοφὰ μελετημένος, κανένα πλάσμα τῆς φαντασίας, οὔτε τὸ πὺν ζωηρὸ καὶ ὑποβλητικόν, δὲν μπορεῖ ποτὲ ν' ἀναπληρώσῃ τὴ γόνιμην ἐπίδραση τῆς πραγματικῆς ἐπαφῆς μὲ τοὺς γονεῖς.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους εἶναι παρατηρημένο, ὅτι, κατὰ κανόνα, τὰ παιδιὰ πὺν μεγάλωσαν σὲ οἰκοτροφεῖα, παρουσιάζουν ἕναν τύπον ἰδιαιτέρου, πὺν τὸν χαρακτηρίζει ἀντικοινωνικότητα, συναισθηματικὴ ἀστάθεια καὶ κάποιος ἔγωκεντισμός. Ζητοῦν τὰ παιδιὰ αὐτὰ ν' ἀγαπιοῦνται, μὰ δὲν ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ ἀγαποῦν βαθιά. Ξέρουν καλὰ τὰ δικαιώματά τους, τὰ ὑπερβάλλουν μάλιστα καὶ τὰ διεκδικοῦν ζωηρὰ, ἴσως γιὰτὶ δὲν εἶχαν ποτὲ τίποτα ὁλότελα δικό τους, κανέναν πὺν νὰ τὰ ὑπερασπίσῃ κάποτε μὲ πάθος. Στὴν ἀντίληψιν ὅμως τῶν καθηκόντων τους παρουσιάζουν κάποια ἀμβλύτητα. Σὲ κάθε σύγκρουση ἐξάλλον ἔχουν κατὰ κανόνα τὴν ἐντύπωση πὺς οἱ ἄλλοι τὰ παραγνωρίζουν ἢ ἀκόμη καὶ τὰ ἀδικοῦν. Ἀλλὰ τὸ πὺν ἀνησυχαστικὸ εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ παιδιὰ αὐτὰ, ἅμα ἀφήσουν τὸ ἴδρυμα, δὲ διαφέρουν ἠθικὰ ἀπὸ τὰ ἐντελῶς ἀπροσάτεντα καὶ παραμελημένα παιδιὰ τόσο ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν γίνῃ σὲ παιδιὰ πὺν ἡ σκληρὴ μοῖρα τοὺς ἔδωσε νὰ περάσουν τὰ ἀπαλὰ χρόνια τῆς ζωῆς τους σὲ ἰδρύματα — ὡς ἐλπίζουμε παλαιότερων καιρῶν —, ἀπὸ ὅπου ἔλειπε κάθε ἐπιστημονικὴ κατάρτιση καὶ κάθε ἠθικὴ καὶ συναισθηματικὴ προετοιμασία γιὰ τὸ ὑπεύ-

θυνο ἔργο τῆς ἀγωγῆς, ὅπως λ. χ. μᾶς τὰ ἔχουν περιγράψει στίς ἀνατριχιαστικὰ συναρπαστικὰς σελίδες τους ὁ Anatole France, ὁ Κάρολος Dickens ἢ ἡ Καρλότα Bronké, γιὰ νὰ περιορισθῶ μόνο στυς τρεῖς αὐτοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς συγγραφεῖς. Οἱ παρατηρήσεις ἔχουν γίνῃ συστηματικὰ σὲ ἰδρύματα, ὅπου καταβάλλεται κάθε φιλότιμη προσπάθεια γιὰ τὸ καλὸ τῶν παιδιῶν, ἀπ' ὅπου δὲν λείπει οὔτε ἡ ἐπιστήμη οὔτε ἡ ἀνθρωπιά, καὶ ἀκόμη ἐπάνω σὲ παιδιὰ πὺν δὲν τὰ βαραίνει καμιά κληρονομικότητα, καμιά ἠθικὴ ἢ πνευματικὴ καθυστέρηση. Πρόκειται πάντα γιὰ παιδιὰ ὁμαλά, ἀπὸ ὁμαλοὺς γονεῖς, πὺν διαφέρουν μόνο ἀπὸ τὰ ἄλλα, γιὰτὶ δὲν μεγάλωσαν στὸ περιβάλλον τῆς οἰκογενειᾶς τους, προετοιμασμένο φυσιολογικὰ νὰ τὰ βοηθήσῃ στὴν ἀνάπτυξίν τους καὶ ἀπὸ τὴ φύσιν πὺν ταιριαστὸ καὶ ἀναγκαῖο γι' αὐτὰ. Καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ δοθῇ ἄλλη ἐξήγηση γιὰ τὶς ἠθικὰς καὶ ψυχικὰς ἀποκλίσεις τῶν παιδιῶν τῶν ἰδρυμάτων ἀπὸ τὴ στέρηση τῆς οἰκογενειακῆς θαλασσοῦς, τῆς στοργικῆς ἐπιβολῆς τοῦ πατέρα καὶ τῆς μητρικῆς τρυφερότητας.

Ἡ μορφή τῶν γονέων μένει ἀξερρίζωτη στὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ, καὶ ἀπ' ἐκεῖ κατευθύνει μυστικὰ τὴ συμπεριφορὰ του σὲ ὅλη τὴ ζωὴ.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ παροιμιᾶ πὰ φράση πὺν — ὅπως μᾶς ἀναφῇ δηλαδὴ διάβαζε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἕνα γράμμα ἀπὸ τὸ στρατηγὸν τοῦ Ἀντίπατρο, πὺν κατηγοροῦσε τὴν μητέρα του Ὀλυμπιάδα, τὸ ἔσκιε καὶ εἶπε ἀπλά: «Μυρίαις ἐπιστολάς ἐν δάκρυον ἀπαλείφει μητρός».

Καὶ ἀντίστροφα, τὸ φίλτρο τῶν γονέων, ἰδιαιτέρα ἡ μητρικὴ διαίσθησις κλείνει ἕνα βαθὺ μυστήριον καὶ δύναμιν ἀνεξιχνίαστη καὶ ἀκατάλυτη.

Ὁ Κωνσταντῖνος Χρηστομάνος στὸ λαμπρὸ ἔργο του τὸ ἀφιερωμένο στὴν αὐτοκρατορία τῆς Αὐστρίας Ἑλισάβετ, μᾶς παρουσιάζει μὲ τρόπο ἀπαράμιλλο αὐτὸ τὸ βαθὺ μυστήριον, αὐτὴ τὴν ἀνεξιχνίαστη δύναμιν τῆς μητρικῆς καρδιάς.

Πληγωμένη ἀπὸ τὰ ἀλλεπάλληλα χτυπήματα τῆς μοῖρας, ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὸν τραγικὸ θάνατον τοῦ μοναχογιου τῆς Ροδόλφου, ἡ εὐαίσθητη καὶ βαθύτατα καλλιεργημένη ἐκεῖνη αὐτοκρατορία εἶχε καταφύγει στὴν Κέρκυρα, ἀποζητώντας σὲ ὁμορφὸν καὶ εἰρηνικὸν ἑλληνικὸν νησί τὸ γαλήνεμα τῆς ψυχῆς τῆς. Ὁ Χρηστομάνος, δάσκαλός τῆς στὰ ἑλληνικά, τὴ συντρόφειε συχνὰ στυς ἐξοχικοὺς περιπάτους τῆς. Σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς περιπάτους ἐκείνους, τὴν ὥρα πὺν ἡ μέρα σιγαλὰ καὶ μελαγχολικὰ παραχωρεῖ τὴ θέσιν τῆς στὴ νύχτα, καθὼς περνοῦσαν μπροστὰ ἀπὸ μιὰ καλύβα, ἀκουσαν ἄξαφνα μιὰ κραυγὴ: «μιὰ κραυγὴ, μιὰ καὶ μόνη στοιγία καὶ τραβηχτὴ κραυγὴ, ἔσκιε τὸν ἄέρα — ἕνας ἦχος πὺν μὲ τίποτα δὲν μπόραγε νὰ συγκριθῇ, πὺν ξεπερνοῦσε κάθε τρόπον σὲ τρομάρα, κάθε ξίφους κόψη σὲ κοφτεροσύνη. Κι αὐτὴ ἡ κραυγὴ ἔσπασε σὲ δύο, μὰ ὁ ἄερας δὲν ἔπασσε νὰ τρέμῃ. Κι ἔπειτα πάλι ἀνάβρουσε ἡ κραυγὴ, καὶ μαζί τῆς ἕνας χορὸς ἀπὸ φωνὰς πὺν σύρονταν ὅλες τὶς στυς στὸν ἴδιον ἦχον, μακρόσυρτες καὶ θρηνηρὲς — πὺν ἔξαφνα ὅλες μαζί σωριασθήκανε, σκιστήκανε σὲ δύο ἀπὸ πᾶν ὥσαμε κάτω, σὰν ἕνα κομμάτι πανί, καὶ σβήσανε. Μοιρολόγι ἦταν ἀπὸ πολλὰς γυναῖκες κι ἔβγαίνε ἀπὸ τὴν καλύβα τὴ φωτισμένη ξέψυχα. Μιὰ παύση — ἔπειτα ξανάρχισε ὁ ὀδυρμὸς πὺν δυνατὸς ἀκόμα, γιὰ νὰ κοπῇ ἄλλη

του, ή μυσταγωγία αυτή της ψυχής, μεταβάλλεται εις έμποροπανήγυριν όπου ό καθείς δύναται νά εισέλθη. 'Ο Γκαίτε γράφει: « Η ψυχή μου είναι μία άπέραντος πολιτεία, όπου μπορεί καθένας νά εισέλθη. Κάπου όμως εις μίαν γωνίαν υπάρχει κάστρον, εις τό όποιον άπαγορεύεται ή είσοδος. Έκεί βρίσκομαι μόνος έχώ μέ τόν έαυτόν μου».

Έν συνεχείαι ό μαθητής καλείται ένώπιον πάντοτε τών συμπαθητών του νά βαθμολογήσῃ τόν έαυτόν του επί της έγκρατείας του. Καί όσον άφορᾷ μέν τούς μαθητάς της στοιχειώδους εκπαίδευσεως, ή έγκράτεια σχέσιν έχει μέ μικροπειρασμούς, όπως π.χ. την λαίμαργίαν, οι όποιοι τέλος πάντων δέν δύνανται νά θεωρηθούν και ως σοβαρά παραπτώματα. Προκειμένου όμως διά τόν έφηβον της Μέσης Παιδείας ή έγκράτεια άποτελεϊ μέρος της σεξουαλικής του ζωής. Την ψυχήν του έφύβου κατά την ήλικίαν αυτήν συνεχίζει τό συναίσθημα της άγωνίας, ή μεταμέλεια, ή άναρχία. Η σεξουαλική διαπαιδαγώγησις τουλάχιστον εις την χώραν μας θεωρεϊ τά ζητήματα αυτά ως άπαγορευόμενα, ως άπαράβιαστα ταμπού, ώστε και ή παραμικρά επ' αυτών συζητήσις νά θεωρηται κατακριτέα. Ποίος καθηγητής ή καθηγήτρια ώμίλησε εις τούς μαθητάς ή τάς μαθητρίδας της και έτόλμησε νά ρίξη όλίγον φώς εις την άγωνιώσαν ψυχήν του έφύβου; Βεβαίως την άνεπάκριειαν του εκπαιδευτικού μας συστήματος την δέχεται και ό κ. Σακελλαρίου, ό όποιος εις τόν «Προμηθέα» γράφει: «Ι-διδαιτέρως τραχική είναι ή κατάσταση τών έξερχομένων εκ τών γυμνασίων νεανίδων, αίτινες εις αυτά άντι νά μορφώνωνται συγχρόνως διά τόν έαυτόν των, διά τόν άνδρα των και διά τά παιδιά των, εξέρχονται μέ άχρήστους πολλάκις δι' αυτάς γνώσεις λογοτεχνίας, λατινικών, ή μαθηματικών, άγνοούσαι σχεδόν άπολύτως τό μέγα προνομιούχον γυναικείον επάγγελμά των, άγνοούσαι σχεδόν πάσαν την θέσιν των και την άποστολήν των». Παρ' όλα αυτά όμως ό κ. Σακελλαρίου ζητεί νά καλέσωμεν τόν μαθητήν ένόντα άκοντακαί νά τόν έξαναγκάσωμεν νά βαθμολογήσῃ την έγκρατείαν του, δηλαδή νά εκφέρῃ την γνώμην του επί ενός ζητήματος, τό όποιον ή κοινωνία, ή οικογένεια και ή κρατούσα ήθική άντίληψις θεωρεϊ άπολύτως άπηγορευμένον. Άναμφισβήτητον έπομένως είναι ήτι ό μαθητής εις την περίπτωσιν αυτήν ούδέποτε υϊ είναι ειλικρινής. Χρέος του παιδαγωγού είναι νά δημιουργήσῃ όλας εκείνας τάς προϋποθέσεις, ώστε άβιάστως οι μαθηταί νά ζητούν την γνώμην του επί τών διαφόρων ζητημάτων, τά όποια άπασχολούν την έφηβικήν ψυχήν. Κάποιος Έλβετός παιδαγωγός, ό Χάνς Τσούλιγερ, άφού αντιμετώπισῃ εις τό βιβλίον του «Ψυχανάλυσις εις τό Σχολείον» διαφόρους περιπτώσεις καπνιστών,

σκληρών παδιών και ζ. και άφού δώσῃ την δέουσαν λύσιν εις τά ζητήματα αυτά, έξομολογείται μέ μετριοφροσύνην και θλίψιν: « Ξέρω άκόμη ότι δέν επέτυχά άποτελέσματα πειστικά. Διότι κανένα παιδί άκόμα δέν μου έζήτησε καμιά συμβουλή για σεξουαλικά ζητήματα που άναγκαστικώς ενδιαφέρουν και σε μεγάλο βαθμό τά παιδιά και μάλιστα όσα είναι 12-15 χρονών».

Θά ήμπορούσαμεν νά συνεχίσωμεν την κριτικήν και επί τών υπολοίπων 10 σημείων του έρωτηματολογίου (καθαριότης, εύπρεπής συμπεριφορά, θάρρος, συμβολή εις τό γενικόν καλόν, σεβασμός πρὸς τούς νόμους, φιλεργία, φιλαλήθεια, συνεργατικότης, τάξις και άκρίβεια, δικαιοσύνη) δέν τό κάνομεν όμως περιορίζόμενοι εις τά δύο πρώτα σημεία του δωδεκαλόγου. Τούτο μόνον τονίζομεν: ήτι ή υπό της Ο.Η.Ε.Ν. προτεινομένη μέθοδος δέν είναι δυνατόν παρὰ νά προκαλέσῃ ψυχικήν άγωνίαν, συγκρούσιν και άναστάσεων εις τόν αυτοκρινόμενον μαθητήν, νά δημιουργήσῃ τύπους έγωϊστικούς, οι όποιοι θά άρέσκωνται εις την επίδειξιν τών άρετῶν των, και νά τραυματίσῃ ψυχικώς τούς μη έναρέτους, προικίζοντάς τους μέ έντονον συναίσθημα μειονεκτικότητος και έννοχίας.

Έν τέλει ό κ. Σακελλαρίου μάς πληροφορεϊ ότι οι μαθηταί, οι όποιοι επί δύο συνεχείς έβδομάδας θά λαμβάνουν μέσον όρον βαθμολογίας 10 και εις τάς δώδεκα άρετάς, θά βραβεύωνται διά του βραβείου άρετής. Άλλά και τό σημείον αυτό δύναται νά ελεγχθῇ από παιδαγωγικής πλευράς και νά κατακριθῇ. Εις τάς τόσας διακρίσεις που ύπάρχουν εις τό σημερινόν Σχολείον έρχεται ό Ο.Η.Ε.Ν. νά προσθέσῃ και μίαν νέαν διάκρισιν, την άπονομήν βραβείων και διακριτικών τίτλων άρετής. Νομίζομεν όμως ήτι ή Άρετή τουλάχιστον θά έπρεπε νά έξαιρεθῇ από την βιομηχανίαν τών βραβείων. Οι νεαροί μαθηταί πρέπει νά άντιληφθούν ότι αυτή ή ίδια ή Άρετή άποτελεϊ αξίαν αὐθύπαρκτον, ή όποία δέν έχει ανάγκην καμμιᾶς συμβατικής επιβραβεύσεως. « Η άρετή έχει τό προτέρημα ήτι άρκεῖται εις τόν έαυτόν της» λέγει ό La Bruyere. Καί ό Spinoza: « Η μακαριότης δέν είναι τό έπαθλον της άρετής, αλλά αυτή ή ίδια ή άρετή».

Είναι καιρός νά συνηθίσωμε τούς νέους νά μάχωνται γι' αυτές καθ' έαυτές τίς μεγάλες ήθικές αξίες, άπηλλαγμένοι από την σκοπιμότητα της άμοιβῆς ή άλλων διακρίσεων. Πρέπει νά μάθῃ ό νέος ότι τό νά είναι ένάρετος (έγκρατής, καθάρος, φιλαλήθης, δίκαιος κτλ.) αυτό άποτελεϊ ή πρέπει νά άποτελῇ φυσικήν κατάστασιν διά τόν άνθρωπον. Είναι ένάρετος, γιατί πρέπει νά είναι ένάρετος. Γιατί αυτός είναι ό φυσικός προορισμός του ανθρώπου.

Ν. Κ. Π.
Καθηγητής Γυμνασίου

Προσεχῶς κυκλοφορεϊ

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

Η Θ Ι Κ Η

σε δεύτερη, βελτιωμένη (μέ προσθήκες και συμπτύξεις) έκδοση

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ :

Μέρος Α': Ο ΗΘΙΚΟΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Ίστορικές άπαρχές της ήθικης θεωρίας.— Η σωκρατική Ήθική.— Μετασωκρατικές ήθικές θεωρίες.— Ο Λόγος και τά πάθη: Descartes.— Σύνθεση όρθολογισμού και μυστικισμού: Spinoza.

Μέρος Β': Η ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Διαμόρφωση της πρακτικής φιλοσοφίας του Kant.— Η ήθική θεωρία του Kant.— Κριτική της καντιανής Ήθικης.

Μέρος Γ': Η ΘΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

Ο δέκατος ένατος αιώνας.— Αντικείμενο και μέθοδος της έπιστημονικής Ήθικης.— Η βιολογική Ήθική.

Μέρος Δ': ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΑΞΙΩΝ

Ο κόσμος τών αξιών και ή αὐθύπαρξία του.— Κριτική θέση του προβλήματος τών αξιών.

Μέρος Ε': ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ

Η βεβαίωση της προσωπικής έλευθερίας.— Ήθικές σημασιολογήσεις.— Μορφές της ήθικης ζωής.

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΚΑΡΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ, ΟΔΟΣ ΒΟΥΛΗΣ 4

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

μοναδικό στην Ελλάδα επιστημονικό
παιδαγωγικό περιοδικό, που αντιπροσω-
πεύει την προοδευτική εκπαιδευτική
κίνηση στη χώρα μας, μπήκε στο 10^ο έτος
της ζωής της.

Παρακαλούνται οι συνδρομητές, που παίρ-
νουν τακτικά το περιοδικό μας, να έμβά-
σουν τη συνδρομή τους (δρχ. 75)
για το έτος 1956.

Ἡ «Παιδεία καὶ Ζωή»
στηρίζεται αποκλειστικά στο ἑνδιαφέρον
τῶν συνδρομητῶν της.

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

γράφεται καὶ τυπώνεται με προσωπικές
θυσίες τοῦ ἐπιτελείου τῶν Συνεργατῶν
της. Γι' αὐτὸ ἔχει τὸ θάρρος νὰ ἀπευ-
θυνθεῖ πρὸς τοὺς Ἀναγνώστες της καὶ νὰ
τοὺς παρακαλέσει νὰ συστήσουν τὸ πε-
ριοδικὸ στοὺς φίλους των καὶ νὰ βοηθή-
σουν στὴν πλατύτερη κυκλοφορία του.